tarih VE toplum

AYLIK ANSİKLOPEDİK DERGİ

KASIM 1994
İLETİŞİM YAYINLARI 131

KDV DAHİL 60.000 TL

tarih ve toplum
AYLIK ANSİKLOPEDİK DERGİ
KASIM 1994 • CİLT 22 • SAYI 131

5 *Nevzat Gözaydın*
Alman Belgelerinde Harf Devrimi

10 *Abdullah Uçman*
Rıza Tevfik'e Mektuplar III
Hürriyet ve İtilâf Fırkası Mektupları

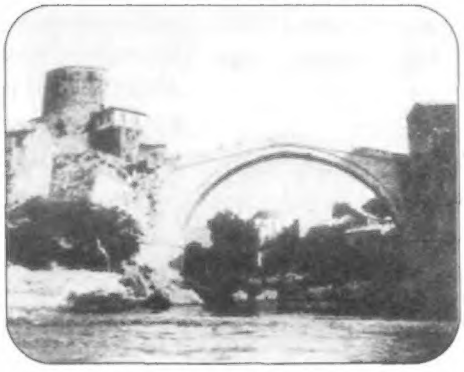

42 *Aydın Oy*
Bosna-Hersek'te İslâm Epigrafisi

47 *Ebüzziya Tevfik*
Makâme-i Tevkifiye

14 *Turgut Akpınar*
Yezidiler Şeytana mı Tapar?

21 *Hasan Kuruyazıcı*
Mostar Köprüsü Nasıl Yapılmış Olabilir?

26 *Robetr Anhegger*
Mostar Köprüsü

39 *Nezih Başgelen*
Dramın Ülkesi Bosna-Hersek

55 *Orhan Koloğlu*
Tarih Araştırmaları Kongresi

58 KİTABİYAT
Netice Yıldız
Kıbrıs ve Akdeniz'de Müslüman ve Gayrimüslimler
Cengiz İlhan
İntisap Ahlâkı
Herkül Millas
Koraes'in Kitapları

KAPAK RESMİ: Yüzyılın başında Mostar Köprüsü'nü gösteren bir kartpostal (Nezih Başgelen Koleksiyonu) **ARKA KAPAK:** Kısas-ı Enbiya'dan Deveyle Salih (**16th Century Persian Miniatures**'dan alınmıştır. Bulgarski Houdozhnik Publishers, Sofya, 1990) Göçebe çöl kavimleri için bereket sembolü ve kaynağı olan deve, Müslümanlığa sızan bazı halk inanışlarına göre, Cin dölüdür. Peygamber hayvanı korumaya çalışır gibi görünürken, arkasına saklanmış işbirlikçiler açıkça onu öldürmek niyetindedirler. Yavrusuyla birlikte gerçekçi uslupta çizilmiş deve, altın rengi tepeler ve mavi göklerle dolu dekoratif manzaranın önünde tezat oluşturmakta, bu birliktelik de Acem minyatür sanatının en seçkin örnekleri arasında yer almaktadır.

OKURLARA MEKTUP

FAHRİ ARAL

"Mostar Köprüsü önce 1992'de Sırp saldırılarıyla tahrip edildi. Ardından 9 Kasım 1993'te saat 8.30'da başlayan Hırvat topçusunun ateşiyle imha edildi."

Sekiz ay önce sayın Robert Anhegger benden 1954'te Brill yayını olarak *Oriens*'te çıkan Mostar Köprüsü ile ilgili bir makalesinin çevrilip basılmasını isteyince, doğrusu işin bu kadar uzayacağını ve hele yazının köprünün yokedilişinin yıldönümünde basılacağını tahmin edememiştim.

Gerçekten, yayıncılık hayatımda tanıdığım en dikkatli ve titiz araştırmacı olan sevgili Anhegger'in değerli makalesini yayına hazırlamak için tam dört kişi aylarca Evliya Çelebi'nin deyişiyle "yallah deyüp" Mostar'dan Neretva Nehri'ne atlayıp durduk!...

Bu arada sayın Andreas Tietze de Viyana önlerinden fakslarla bu çabaya katıldı!.. Ama şaka bir yana sonunda, bugün artık yıkılmış olan Mostar Köprüsü üzerine yazılmış en iyi makalelerden birini de dilimize kazandırdık.

Bunun için başta yazının Almanca'dan çevirisini yapan sayın Hasan Kuruyazıcı'ya, günlerce İstanbul kütüphanelerinde yazma metinleri tarayıp, transkripsiyonları yapan Yücel Demirel'e, Turgut Kut'a ve Viyana'dan sık sık rahatsız ettiğimiz Andreas Tietze'ye dergi adına teşekkür etmek istiyorum.

Ama bu çalışmanın hayırlı bir sonucu daha oldu. Hasan Kuruyazıcı dostumuz bu süre içinde mimari açıdan "Mostar Köprüsü Nasıl Yapılmış Olmalıdır?" başlıklı bir yazı yazdı. Aydın Oy'un "Bosna-Hersek'te İslâm Epigrafisi" adlı yazısını bu sayıya sakladık. Bu arada Nezih Başgelen ilkini bu sayıda okuyacağınız "Bosna-Hersek Dramı" ile ilgili üç sayı sürecek bir dizi hazırladı. Son yazıda ise konuya ilişkin ayrıntılı bir bibliyografya da sunacak olan Başgelen'in, halen sürdürmekte olduğu dergimizin kültür gezileri programına "barış sağlandığında" ilk fırsatta Saraybosna'yı, Mostar'ı ve diğer şehirleri de dahil edeceğine dair söz verdiğini belirtelim. Kısaca bu güzel çalışmanın sonunda küçük "Bosna-Hersek ve Mostar Özel Sayısı" ortaya çıktı. Beğeneceğinizi umarım.

Dergimizin diğer yazıları arasında sayın Nevzat Gözaydın'ın bir ay gecikmeyle okuyacağınız "Alman Belgelerinde Harf Devrimi" yeralıyor. Gözaydın'ın belgeleri açıklayarak hazırladığı yazı, Almanların Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki reformlara bakış açısını yansıtması bakımından ilgi çekici.

Ebüzziya Tevfik'in üç sayıdır devam eden tutukluluk hatıraları bu sayı tamamlanıyor. Daha doğrusu Ebüzziya'nın hatırata devam edip etmediği pek belli değil. *Mecmua-i Ebüzziya*'da da devamı yok. Başka yerde yazıp yazmadığını da bilmiyoruz. Bu sayıdaki anılarda özellikle sorgulama biçimine dikkatinizi çekmek istiyorum. Neredeyse, yüz yıl önce uygulanan tekniklerin bugün de değişmemiş olması herhalde köklü bir geleneğe dayanıyor!...

Bir süredir dergimizin "kongre yazarı" olarak "görev yapan" Orhan Koloğlu, bu sayıda da Türk Dünyası Tarih Araştırmaları Kongresi'ne dair izlenimlerini yazdı. Koloğlu'nun "kongre-dışı" yazılarını da bekliyoruz.

Kitabiyat sayfalarımızda ise sayın Cengiz İlhan son rüşvet, yolsuzluk ve kurşunlama olaylarıyla güncellik kazanan Türker Alkan'ın "Siyasal Ahlâk ve Siyasal Ahlâksızlık" kitabını tanıtıyor. Bu sayfalarımızdaki diğer yazılar ise Netice Yıldız ile Herkül Millas'ın yazıları.

Bir kitap fuarı daha geldi. 4 Kasım'da İstanbul'da başlayacak fuarda İletişim Yayınları'nın standında, okurlarımızla da görüşme imkânı bulabileceğiz. Bu arada 12 Kasım Cumartesi günü fuardaki konferans salonunda Stefanos Yerasimos'un yeni kitabı *Milliyetler ve Sınırlar* tartışılacak. Tartışmaya İlber Ortaylı da katılıyor. Okurlarımızın konuya ilgi duyacağını bilerek duyuruyorum.

Yeni bir *Tarih ve Toplum*'da buluşmak umuduyla...

OKURLARDAN MEKTUP

Feryadım'ı Okumadan

Ekonomik yangından dolayı birçok eserin yayımından dahi habersiziz. Bazılarınıysa sadece vitrinlerde görebiliyoruz: Müşir Ahmed İzzed Paşa'nın *Feryâdım*'ı (2 c.) da bunlar arasında. Dahhak-ı Zalim, Kâve-i Zalim imzalarıyla da tanınan Dr. Hüseyin Suad Yalçın'ın (eşi Efzaiş Suad Hanım da kadın yazarlarımızdandır), 11 yıl kaldığı Şam'daki görevindeyken yazdığı bir yazıyı (*Feryâdım*'ı okuyamadığımız için) o günlerin anısı olarak naklediyoruz.

Mustafa Şahin / İSTANBUL

Açık Mektup

–Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Ferik İzzet Paşa'ya–

Dokuz sene evvel Şam'da Salihiye Caddesi'nde şüheda mevkiinde yanyana iki küçük hanede iskân ettiğimiz zaman sen kaymakam, ben yine bir sıhhiye müfettişi idim. Sabah akşam her gün birleşir başbaşa, evet kimse olmaksızın hatta etrafı da bir defa tecessüs ettikten sonra başbaşa ne ağlatıcı şeyler konuşur ve nasıl ağlardık değil mi?

Bir sabah yine, sen bitmez tükenmez patience kâğıtlarıyla patience açarken mukalememiz bir şehit haremînin 127,5 kuruş maaşını altı aydan beri alamamasından aç belki de, ah evet belki de mülevves ve namerd insanların saika-i ihtiyac ile mülevves çamaşırlarını yıkayarak ve belki de... Sen artık gözlerin bulanık, lisanın yâbis, yumruklarını sıkmış, ayağa kalkmış bana bağırıyordun: –Suad Bey, Huda alîm, bu zavallı yüzbaşı gözümün önünde şehid oldu. Buna dayanılmaz! Kanı bahasına haremine verilen 127,5 kuruş maaşını vermeyen rezil hırsızlar bugün gözümüzün önünde atlar, arabalar, rütbeler, nişanlar içinde hürmetler, ta'zîmler, sadakatler, daha bilmem neler hep bu adamlara, evet hep bu adamlara..

Artık ağlıyordum.. o şehid-i muhteremin sefil haremini düşünerek, onun ye's ü hıramânını hissederek ağlıyorduk. Sende asker kalbinden başka hassas, rakik, suhulet-le kâbil-i inkısar bir kalp daha vardır. Sen bu kalb-i rakik ve hassasınla insaniyetin zâlim ellerde inlemesine dayanamaz kırılır, ağlarsın. Fakat asker kalbinle, asıl kalbinle hakiki bir vatanperver kesilir, o gölgesinin altında cennet-nihân olan kahraman, adil kılıcını çeker, bu hainle-

tarih ve toplum
AYLIK ANSİKLOPEDİK DERGİ

KASIM 1994
CİLT 22 • SAYI 131

İLETİŞİM YAYINLARI A.Ş.
ADINA SAHİBİ
Murat Belge

YAYIN YÖNETMENİ &
SORUMLU YAZIİŞLERİ MÜDÜRÜ
Fahri Aral

YAYIN KURULU
Nuri Akbayar, Yücel Demirel, Emre Dölen, Erol Şadi Erdinç, Ekrem Işın, Orhan Koloğlu, M. Sabri Koz, Turgut Kut, Necdet Sakaoğlu, Baha Tanman

DANIŞMA KURULU
Fikret Adanır, Feroz Ahmad, Turgut Akpınar, Robert Anhegger, Masami Arai, Cem Behar, Kemal Beydilli, Martin van Bruinessen, Selim Deringil, Paul Dumont, Cornell Fleischer, Barbara Flemming, François Georgeon, Faruk Ilıkan, Colin Imber, Kurtuluş Kayalı, Gündağ Kayaoğlu, Celia Kerslake, Çağlar Keyder, Klaus Kreiser, Uygur Kocabaşoğlu, Gün Kut, Jacop Landau, İlber Ortaylı, Şevket Pamuk, Kevork Pamukciyan, Donald Quataert, İ. Lütfü Seymen, Şinasi Tekin, Michael Ursinus, Stefanos Yerasimos, Erik Jan Zürcher

TASARIM **Ümit Kıvanç**

UYGULAMA
Çiğdem Dilbaz

DÜZELTİ **Yetvart Danzikyan**

OFSET HAZIRLIK **Ağaçkakan Ltd. Şti.**
Tel. 516 82 80 - 516 07 59

BASKI **Ayhan Matbaası**

DAĞITIM **İletişim Pazarlama A.Ş.**

•

İLETİŞİM YAYINCILIK A.Ş.

GENEL MÜDÜR **Nihat Tuna**

OKUR İLİŞKİLERİ **Ayten Törün**

SATIŞ-DAĞITIM **Ercan Meriç**

İSTANBUL Klodfarer Caddesi İletişim Han 34400 Cağaloğlu
Tel. 516 22 60 Fax: 516 12 58

ANKARA Konur Sok. 24/4 06640 Yenişehir Tel. 425 36 00 - 425 20 71

İZMİR 857 Sokak İzmiroğlu Işhanı No. 306 35250 Konak Tel: 484 90 42

ABONE KOŞULLARI

Yurtiçi
Yıllık: 750.000.- TL
6 aylık: 375.000.- TL
Avrupa-Ortadoğu 48 $/yıl
Amerika 78 $/yıl
Avustralya 87 $/yıl

Uçak posta ücreti abone bedelinin içindedir

Yurtiçi abonelik için abone bedelinin **İLETİŞİM A.Ş. 255661 POSTA ÇEKİ HESABI**'na yatırılması ve posta çekinin üzerine "Tarih ve Toplum abonesi" ibaresi yazılarak fotokopisinin, açık talebinizi içeren bir mektupla birlikte yayınevimize gönderilmesi yeterlidir.

Yurtdışı abonelik için bedelin İLETİŞİM A.Ş.'nin **PAMUKBANK TÜRBE ŞUBESİ 865277** no'lu DTH'na havale edilmesi ve dekont fotokopisinin, açık talebinizi içeren bir mektupla yayınevimize gönderilmesi yeterlidir.

Kıbrıs satış fiyatı: 60.000.- TL

O KURLARDAN MEKTUP

ri, bahusus bu eytâm-ı şühedayı inleten hainleri bir anda mahvetmek istersin, bilirim.

Bir sabah yine patience kâğıtları dağınık, sen perişan ve mütefekkir düşünüyordun.

– Haydi, dedim, atlarımıza binelim, biraz gezmeye çıkalım. Sen bana bakarak dudakların gayet meraret-engiz ve keder-âlûd bir hande tersim etti.

– Ben, dedin, bugün ölmek istiyorum. İki haftadan beri gece ve gündüz uğraşarak sana da geçende okuduğum 5. Ordu'nun tanzim ve tensıki ve talim ve terbiyesi hakkındaki mufassal raporunu dün ordu müşiri Cevad Paşa'ya verdim. Lutfen ötesini berisini gözden geçirdi.

– Maşallah, dedi, siz ne güzel yazı yazıyorsunuz beyefendi...

Bir ordu müşirinin, gayur bir vatanperver erkân-ı harp kaymakamının mühim bir raporuna karşı gösterdiği bu teveccüh ve iltifata, bu lâkaydîye günlerce lânet-havan olmuştuk değil mi?Günler hep böyle ye's ve musibetler ile geçiyor, her gün yeni bir hadise, yeni bir zalimlik işiterek hayat ve kainattan nefret ediyorduk. Bir gün sen miralay oldun ve Yemen'e tayin edildin, umum Yemen kuvva-i askeriyesi erkanıharbiyesine riyaset edecektin. Evet, umum Yemen kuvva-ı askeriyesine yani perişan, hasta bir ordunun erkânıharbiyesine hayat verecek, orduyu besleyecek ve cem'edecektin.

Bilmem ne kadar zaman geçti senden haber alamadık. Kayınpederin Raif Paşa'dan müjde-i afiyetini alıyor ve oradaki ahvali öğreniyordum. San'a'daki sefaletini senin değil bütün ordunun sefaletini ve umum kumandan Ahmed Feyzi Paşa'nın harekât-ı zalimane ve müstebidanesini takip ediyordum açlık, ölüm ve hiçlik karşısında senin gibi cevval, fakat hiçbir şeye hasbe'l-irade muktedir olamayan bir erkanıharp miralayının ahvaliyle kumandan Feyzi Paşa'nın harekât-ı istilakâranesine karşı mebhut ve müteessir sızlıyordum.

Ölümlerden kurtularak uryan ve perişan, sefil ve nâlân oradan firar eden askerler Medayin Salih Tahaffuzhanesi'ne dökülüyorlardı. Bunlardan anladığıma göre Yemen'in ahval-i fecaat-engizi; kumandan Feyzi Paşa'nın evlâd-ı vatanı aç ve çıplak, yalınayak harekât-ı askeriyeye sevk ile kendi heybe ve hurclarını bermutad sim ü zer ordugâhı haline koyduğu ve ahali-i mahalliyeye karşı hatır ve hayale gelmez tazyik ve işkence terbibiyle İstanbul'u iğfal, daha doğrusu matlub-ı âli dairesinde ifa-yı vazife eylediği anlaşılıyordu. Sen bu facianın içinde malumat-ı mükteseben, vicdan-ı asilanen ile ifa-yı vazifeye fütuhata, içinde malumat-ı mükteseben, vicdan-ı asilanen ile ifa-yı vazifeye fütuhata, oradaki silah arkadaşların gibi, aç ve perişan çalışıyor çalışıyor, hiçbir şeye muvaffak olamıyordun. Çünkü bunca seneden beri Anadolu mezarlığı olan Yemen'in hükümet-i zalime-i sabıka ve zalim, hunhar, liyakatsiz müşirler, valiler elinde çektiği azab-ı sefalet o kadar nâkabil-i tahammül bir hale gelmişti ki her yer kuru bir taşlık, her saha bir çöl, her ufk nâlân, boş ve bî-aman idi. Sen bunların içinde bir hiçlikle aç ve hasta ordu bakıyyesiyle ve bütün dünyanın muvaffakıyetsizliğiyle mahkûm-ı atalet idin. Birçok müddet beyhude yere didindin ve hırpalandın. Oradaki fecayi' artık tahammül ve takatini bitirmiş, seni manen göçürmüştü.

Tebdil-i havaya izin alarak Beyrut'a, sonra da Şam'a geldin, ferik olmuştun. Evza'-ı kahramanen biraz sihab-ı ye's ve fütur ile eski celaletini sakin kılmıştı. Birçok konuştuk. Yemen'de geçen hayat-ı sefilaneni bana öyle bir lisanla anlattın ve öyle bir hale geldin ki o sakin duran celaletin bir harik-i hâil gibi birdenbire parladı. Sen artık pür-ateş idin, seni ve Yemen faciasının son perdesini kemal-i hüzn ve teessürle dinliyordum.

– Ne vakit, dedim, Yemen'e döneceksin?

Bana öyle bir baktın ve içini öyle bir çektin ki mukalemeyi değiştirmeye mecbur oldun. Sen şimdi, ey Dömeke kahramanı erkan-ı Harbiye-i umumiye reisi oldun. Dömeke'deki muzafferiyetin, kahramanlığın neticesi olarak seni hain ve garazkâr eller nasıl oradan alıp Şam'a attı ise bugün de millet seni lâyık olduğun mevkie is'ad etti. İşte o sükutun bu teâlîsi, o makhuriyetin bu muzafferiyeti... o haksızlığın bu adaleti...

Milletin bu tevcih-i vecîhi şayan-ı takdir ve tebriktir. Bilirsin ki bir millet ordusunun erkanıharbiyesi ordunun dimağı, reisi de o dimağın ruhudur. Sen şimdi bu yeni milletin, yeni nail-i hürriyet ve saadet olan yeni ordusunun bir ruh-ı muazzezisin. Kalb-i rakik ve hassasında eytâm-ı şüheda vârislerine asker kalbinle, asıl kalbinle ordularımızın tanzim ve teftişine, Cevad Paşa'nın o, okumadığı raporunu tatbike çalışacaksın sen hiç ataletperver, haris-i mesned ve servet değilsin. Asil, necib, gayur, vatanperver, âşık-ı hürriyet bir askersin. Bütün ordu lerzân-ı harekâtıyla, kırık dökük levazımatıyla, nâkıs ve yanlış plan ve sevkıyatıyla senden ey milletin erkân-ı harbiye-i umumiye reisi, senden ıslahat, imdad bekliyor. Zayi edecek hiçbir dakikan olmadığını düşün. Ve seni milleti kadar seven sadık eski bir dostunun temenniyatı halisanesiyle çalış, seni faal görerek ordularımız harekete gelsin. Biz de müftehir ve bahtiyar olalım. Seni o makama getiren millete dualar edelim.

Fi 8 Ağustos 1324, Şam
Hüseyin Suad [Yalçın]

Âşiyan, no. 1, İstanbul 28 Ağustos 1324, s. 20-24.

Alman Belgelerinde Harf Devrimi

NEVZAT GÖZAYDIN

Büyük önderimiz Atatürk'ün çağdaş atılımları arasında en önemli yeri alan Latin kökenli yeni Türk alfabesinin hazırlanması ve uygulamaya konulması konusunda günümüze kadar birçok araştırma yapılmış, bununla ilgili olarak çeşitli yazı ve kitaplar gün ışığına çıkarılmıştır.[1] Büyük bir çoğunlukla Türkçe olarak kaleme alınan bu eserlerde, büyük çalkantılara yolaçan bu devrimin Türkiye içindeki görüntüleriyle birlikte çeşitli tartışmalar da sözkonusu edilmiştir.

Harf devriminin yurtdışında oluşan görüşler ve düşünceler açısından etkileri ve tepkilerinin ancak pek küçük bir bölümü Türk kamuoyuna aktarılabilmiştir. Özellikle Türkiye'de görev yapan yabancı elçilerin ve elçilik mensuplarının bu tarihî gelişmeye ve değişmeye nasıl baktıkları ve yaptıkları yorumlar konusunda Büyükelçi Bilâl Şimşir'in dışında geniş bilgi veren olmamıştır. Onun *Türk Yazı Devrimi* başlığını taşıyan değerli kitabında da Almanya ile ilgili bir tek satır yeralmamaktadır. Avrupa'daki hemen bütün milletlerin bu konuyla ilgili belgelerini gözden geçirip aktaran yazar, Almanya'dan ve Alman belgelerinden hiç söz etmemiştir. Bu alandaki eksikliğin hiç olmazsa bir bölümünü giderebilmek amacı ile Türkiye'deki Almanya Büyükelçiliği'nin o döneme ilişkin belgeleri üzerinde bir araştırmayı başlatmış bulunuyorum. Bonn'daki Dışişleri Bakanlığı'nın arşivinde saklanan dosyalar arasında yaptığım kısa süreli araştırmalar sırasında bulduğum, konumuzla ilgili belgeleri aslına pek dokunmadan Türkçeye çevirerek harf devriminin o zamanlar Almanya Büyükelçiliği görevlileri tarafından nasıl yorumlandığını okuyucularımıza aktarmak istiyorum. Atatürk döneminin ünlü Almanya Büyükelçisi Nadolny'nin ve diğer görevlilerin görüş, düşünce ve tahminlerini bu belgelerde bulmak mümkün olacaktır.

Dönemin Alman Büyükelçisi Nadolny.

Türk dili ile ilgili Almanya Büyükelçilik belgelerinden harf devriminin başlangıç tarihine kadar geçen süre içinde gönderilmiş olan ilk altısını burada veriyorum. Bu belgeler üzerinde -şimdilik- herhangi bir yorumda bulunmadım. Bütün belgelerin çevrilip yayınlanması bittikten sonra, diğer ilgili kaynakları da gözönünde tutarak, böyle bir yoruma gidilebilir. Ancak şu kadarını söylemek mümkündür

Pof. Dr. Nevzat Gözaydın Gazi Üniversitesi Öğretim Üyesidir.

1 Bu konuda en geniş ve sağlıklı bilgi için bkz.:

a. Bilâl Şimşir, **Türk Yazı Devrimi**, T.T.K. Yayını, Ankara 1992, 486 s.

b. Rekin Ertem, **Elifbeden Alfabe'ye - Türkiye'de Harf ve Yazı Meselesi**, Dergâh Yayınları, Istanbul 1991, 435 s. - 25 s.

c. M. Şakir Ülkütaşır, **Atatürk ve Harf Devrimi**, T.D.K. Yayını, 2. baskı, Ankara 1991, 141 s.

ki, dönemin bir başka türlü aynası olan bu belgeler, Türk-Alman ilişkilerinin bir yandan dününü objektif bir biçimde aydınlatmayı sağlarken, diğer yandan bu gününü ve hatta yarınını da belirleyebilecek tarihî işaretlerdir, kanıtlardır. Dün iyi bilinirse ve çaba gösterilip zahmetlere girilerek iyi öğrenilirse, günümüzdeki olayları daha ölçülü olarak değerlendirmek, her iki ülke ilişkilerinde yapıcı ve gerçekçi adımların atılmasına da büyük ölçüde yardım edecektir.[2]

Belgelerin kısaca açıkladığım bu noktalar gözönünde tutularak okunması; o dönemin olaylarının, kişilerinin ve kişiliklerin, hattâ şartlarının unutulmaması gerekmektedir. Bu arada Almanya Büyükelçiliği'nin Ankara'ya henüz taşınmadığını, İstanbul'da çalışmalarını sürdürdüğünü de hatırlatmakta yarar vardır. Ankara'dan konumuzla ilgili olarak yazılmış ilk belge çok sonraki bir tarihi, 1 Şubat 1932 tarihini taşımaktadır.

2 Burada ünlü bir yazarımızın şu cümleleri konuya daha başka bir açıklık getirmektedir: "Ben size bir şey diyeyim mi, ister liberal olun, ister sosyalist, ister komünist, eğer ciddi bir tarih ve yurt bilincine sahip değilseniz (altını ben çizdim. - NG) sizden ne köy olur, ne kasaba; akıntıya kürek çekersiniz, ya da sizi fena halde kullanırlar." Attila İlhan, **Sosyalizm, Asıl Şimdi**, Bos Yayınları, İstanbul 1991, s.33.

Belgeler

BELGE: 1

Tarabya, 19 Eylül 1926

Almanya Elçiliği
Kayıt no: A -1882
VI B 11990 sayı ve ayın 23. günlü genelgesi üzerine.
Konu: Türkiye'de Latin yazısının alınması.
Üç kopya.

Türkiye'de Latin yazı işaretlerinin kabulü sorunu Ankara'daki hükûmet tarafından geçici olarak geri bırakılmıştır. Çok anlamlı olan yeniliğin uygulanması sırasında hemen ele alınacak en önemli sorunu, çeviri yazı konusudur. Türklerin daha sonraları, sözgelimi Fransızca gibi romanistik çevreden belirli bir dilin öğrenilmesinde kolaylık sağlayacak herhangi bir çeviri yazıyı seçmeleri halinde, bu, Türkiye üzerine kültürel bir etki sağlamak isteyen bizlerin çabaları bakımından şüphesiz ki aleyhimize olacaktır. Bundan dolayı benim çabalarım -herhangi bir etkim olursa- dil bakımından en yakın olan Macar çeviri yazısının desteklenmesi yolunda olacaktır. Alman çeviri yazısı, doğası gereği ciddi olarak dikkate alınamaz.

Bu şartlar altında, Latin harflerinin teknik yazılma biçimi gibi çok kesin olmayan belirsiz yan sorularda, hükûmet kanadında çaba harcamam için herhangi bir imkân görmüyorum. Bununla birlikte, eğer bu konuda bir fırsat ortaya çıkarsa, ilgi duyan Türklerle bu sorunu kişisel olarak dile getirme hakkımı saklı tutuyorum. Yukarıda belirtilen genelgeye ek olan malzemeyi, bu amaçla burada tutuyorum.

İmza
(Nadolny)
Dış İşleri Dairesi'ne
Berlin

Açıklama: Bu belge, Dışişleri'nin VI B bölümünün damgası ve 14967 numarası ile 28 Eylül 1926 tarihli giriş damgasını taşımaktadır. Ayrıca belge üzerinde sonraki işlemler sırasında bazı kelimelerin ve bir cümlenin altının çizildiğini görüyoruz. Çeviri yazı anlamında kullanılan **Transkription** ile birinci paragrafın son cümlesinin altı dalgalı olarak çizilmiştir ve bu cümlenin sol yanındaki boşluğa kalın bir ünlem işareti konmuştur. Böylece Alman çeviri yazısı ile ilgili büyükelçinin cümlesine dikkat çekilmek istenmiştir. Bunların dışında el yazısı ile bazı özel kısaltmalar, sayılar ve paraflar bulunmaktadır.

BELGE: 2

İstanbul, 1 Şubat 1927

Almanya Elçiliği
Kayıt no: A -208
Yılın 19 Aralık tarihli ve A 1882 sayılı haberinin eki.
Konu: Türkiye'de Latin yazısının alınması.
Üç kopya. Bir ek.

Arap yazısının Latin harfleriyle karşılanması sorunu, ilk haberin verildiğinden beri herhangi bir gelişme kaydetmemiştir. Ankara'da bir dil komisyonu oluşturulacaktır. Bunun başkanı olarak da, ya eski muhalif gazeteci Hüseyin Cahid Bey veya İstanbul Üniversitesi'nin en kıdemlisi Köprülüzade Fuad Bey adları veriliyor. Fuad Bey'in Latin yazısının alınmasına karşı koyması beklenirken, birinci isim şüphesiz komisyonda kendisine hükûmet tarafından belirtilmiş olan kararlara ağırlığını koyacaktır.

Bu arada yeniliğin mecburiyeti hak-

kındaki düşüncelerin çatışması, basında ve kulislerde devam etmektedir. Politik olmayan bilimsel bir ağızdan bir hüküm elde etmek için burada ikamet eden Avusturyalı Türkolog Dr. Witteck'ten bu sorun hakkında bir not hazırlamasını rica ettim. Bunun üzerine Wittek kültürü ve bilimselliği gözönünde tutarak Latin yazı işaretlerinin alınışının istenmeyeceği ve hemen hemen hiç altından kalkılamayacak zorlukları ortaya çıkaracağı sonucunu ortaya koyan ve ekte sunduğum raporunu verdi. Buna rağmen adı geçenin Profesör Fuad Bey tarafından aynen kabul edilecek bu iddiasının Türk hükûmeti üzerinde devamlı bir etki yapacağına inanmıyorum ve daha ziyade, insan Ankara'da inançlara ulaşıp bütün endişeleri bir tarafa bıraktığında, bu yeniliğin diğer birçokları gibi, şimdiye kadar reform programları çerçevesinde, zorluklar ve masraflar gözönüne alınmaksızın, zamanının geldiğinin belirleneceğini tahmin ediyorum.

İmza
(Nadolny)

Deutsche Botschaft.

Açıklama: Bu belge iki sayfa olup birinci sayfanın üzerinde Dış İşleri'nin 7 Subat 1927 giriş damgasını görüyoruz. Önce III-0/595 sayı ve 8 Şubat 1927 tarihli bir damga ile işleme konmuş, sonra bu damga büyük bir çarpı işaretiyle ve 'silindi' kelimesiyle iptal edilmiştir. Dış İşleri'nin VI-S / 1644 sayı ve 9 Mart 27 damgası ayrıca vurulduktan sonra iç yazışmalara ilişkin bazı özel kısaltmalar, sayılar ve paraflar da eklenmiştir.

BELGE: 3

İstanbul, 23 Şubat 1927

Almanya Elçiliği
Kayıt no: A -357
Ayın 5'indeki genelge üzerine
-VI S 772-
Konu: Türkiye'de Latin harfleri.
Üç kopya. Bir ek.

Ekte yeniden sunulmuş olan "Börsenblatt für Deutschen Buchhandel" (=Almanya kitap ticaretinin Borsa Gazetesi)'da Türkiye'de Latin alfabesinin girişiyle ilgili olarak belirtilen not, daha önce ayın 17'sinde A 314 nolu raporumda bildirmek şerefine nail olduğum gibi, gerçeklerle uyuşmamaktadır. Latin harfleri henüz kabul edilmemiştir. Ancak bu yeniliğin olup olmayacağı ve ne zaman uygulanacağının da gözardı edilmemesi gerekmektedir.

Belki bu not, özel adların Türk yazısı ile yazılması sonucunda ortaya çıkan çeşitli bozuklukları ve yanlış anlamaları engelleyecek uygun bir önlem olup Türk makamlarının Türkçe olmayan özel adların resmî yazılarda imkânlara göre Latin harfleriyle yazılması konusunda gerekli işaretleri aldıkları gerçeklerine dayanmaktadır.

-

Yetkili adına
(İmza)
Dış İşleri Dairesi'ne
Berlin

Açıklama: Bu belge üzerinde Dış İşleri'nin 1 Mart 1927 tarihli giriş damgası bulunmaktadır. Ayrıca 2 Mart 27 tarihli giriş damgası içinde VI S bölümünün elle yazılmış 1528 sayısını, sonra bu sayının çizilip 2192 sayısının yazıldığını görüyoruz. Ayrıca ek olarak sunulduğu belirtilen gazeteyi içine alan cümle sonradan el yazısı ile parantez içine alınmış olup bazı cümlelerin yan boşluklarına iç yazışmalarla ilgili sayılar, paraflar ve özel kısaltmalar

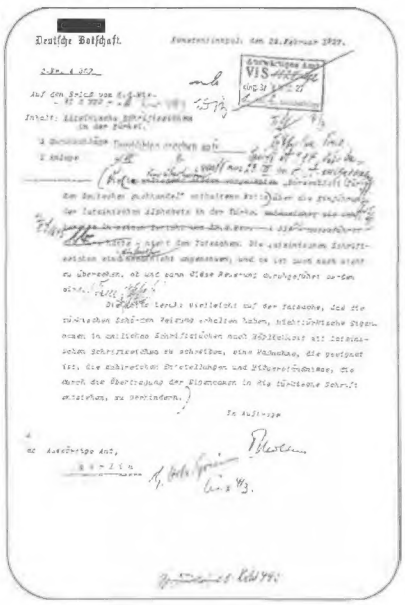
Deutsche Botschaft.

eklenmiştir. Söz gelimi, daha önce sunulmuş olan A 314'ün VI. bölümde bulunduğu bir (?) işaretiyle gösterilirken, bir kopyanın III. bölüme verildiği bu el yazısıyla olan eklemlerden anlaşılmaktadır.

Yetkili adına imzayı büyükelçi Novotny değil, el yazısından çıkarabildiğim kadarıyla, Tholsun (?) atmıştır.

BELGE: 4

İstanbul, 29 Nisan 1927

Almanya Elçiliği
Kayıt no: A 824
17.2. ve - A 314 - sayılı raporla ilgili.
Konu: Türkiye'de Latin yazısının kabulü.
Üç kopya.

Hükûmetin talimatı üzerine Latin yazısının kabulü sorununun araştırılması için İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde oluşturulan komisyon şimdiye kadar çalışmaya başlamamıştır. Göründüğü kadarıyla, sanki bu projeden muvakkaten vazgeçilmiştir.

Bununla ilgili diğer haberleri ulaştırma hakkımı kendimde saklı tutuyorum.

Vekaleten
(İmza)
Dış İşleri Dairesi'ne
Berlin

Açıklama: Bu belgenın Dış İşleri'ne girişi 5 Mayıs 1927'dir. Dört köşeli resmî damgada giriş 6 Mayıs 1927 ve III 0 2153 sayısı ile 3 kopya olduğu okunmaktadır. Sonradan bu damga ele çizilmiş, giriş için 10 Mayıs 27 tarihi ve VI S -3180 sayısı ile 3 kopya olduğunu belirten dört köşeli resmî damga vurulmuştur.

İmzayı atan, yine büyükelçi Nadolny değil, el yazısından Braun (?) olması muhtemeldir.

BELGE: 5

Tarabya, 31 Temmuz 1928

Almanya Elçiliği
Kayıt no: A.1465/28
Konu: Latin harflerinin kabulü.
Üç kopya.

Latin harflerinin kabulü ile ilgili komisyonun çalışmaları (krş. ayın 4'ündeki en son A.1306 nolu 'Politik Haftalık Görünüm'deki 5. madde) üzerinde komisyonun bir üyesinin bildirdiğine göre, birkaç Macar ve eski Latince harfin dışında, yeni yazı için Alman alfabesi tercih edilmiş ve Fransızca uygun değildir diye reddedilmiştir. Belli olan 23 harfin dışında yeni alfabe 4 yeni harfi de içine alacaktır. Basitliğe büyük değer verilmektedir. Komisyon, ilk ve orta okullarda yedi yıllık bir süreyi, sonraki yedi yılı da resmî dairelerin yeni yazıyı genelleştirmesi gerekeceğini hesaplamaktadır. İsmet Paşa'nın teklifi kabul etmesi ve Gazi'nin karar verdiği gibi, reforma başlaması muhtemeldir. İlk önce sonbaharda şimdiye kadarki çalışmaların kontrol edilmesinin yaygınlaştırılmasını sağlayacak olan büyük bir kongre toplantıya çağrılacaktır.

İmza
(Nadolny)
Dış İşleri Dairesi'ne
Berlin

Açıklama: Dış İşleri Dairesi'nin resmî dört köşeli damgasında 13 Ağustos 1928 tarihi ile III 0 - 4356 sayısı görülmektedir. Ayrıca 'Politik Hafta Görünümü' ile ilgili satırda III 0 - 3825/28 sayısı yazılarak paraf edildiği belli olmaktadır. Bunun dışında belgedeki "birkaç Macar ve eski Latince" ile başlayan cümlenin sonuna kadar satır altlarının kırmızı kalemle çizildiği de görülmektedir.

BELGE: 6
Tarabya, 31 Ağustos 1928

Almanya Elçiliği
Kayıt no: A - 1612/28
Yılın 31 Temmuz tarihli A 1465/28 sayılı raporu ile ilgili.
Konu: Türkiye'de Latin harflerinin kabulü ve bunun ticaret, kültür ile din üzerine etkisi.

Türk hükûmeti tarafından Latin harflerinin kabulü ile ilgili olarak kurulan komisyon hazırladıkları çalışmaları artık tamamlamış ve üzerinde işledikleri Latince alfabeyi kamuoyuna açıklamışlardır. Daha şimdiden Türkiye'nin hemen her yerinde, bazıları bizzat Gazi'nin kişisel yönetiminde olan özel kurslarda milletvekillerine ve yüksek makam sahiplerine öğretilmektedir. Kesin olarak kabul edilebilir ki, kendisinin tatilden dönmesinden hemen sonra parlamento tarafından kabulü kanunlaşacaktır. Kanunda Türk harflerinin daha ne kadar kullanılabileceğini belirten bir tarihin olacağı tahmin edilmektedir.

Yirmidokuz harften oluşan alfabe ve her bir harfin söylenişi Almanca çeviri yazısı ile bir Türk gazetesinden kesilerek ekte sunulmuştur. Birçok harfin ve özellikle ünlüler için Almanca biçimlerinin seçilmiş olması, Almanya'nın görüş tarzı bakımından bir hayli önem taşımaktadır.

Yeni alfabenin kabulü Türk basınında en önemli kültürel ve ekonomik anlamlı bir olay olarak kutlanmaktadır. Kendi harflerinin Avrupaî yazı biçimine uyum sağlamasıyla Türkiye'nin Avrupa'ya manevi ve ekonomik olarak bağlantısının kesinleşmiş olduğu düşünülmektedir. Gazi'nin hararetli enerjisi ile üzerine aldığı bu sorun dolayısıyla bakanları ve milletvekillerini imtihan etmekte, kamuoyuna açık konuşmalarında yeni alfabenin beklenmesinin avantajları hakkında halkı aydınlatmaktadır. Yıllardan beri ateşli konuşmaların malzemesi olan alfabenin kabulü, ancak kendisinin kişisel müdahalesi ile gerçekleşmiştir. Cumhurbaşkanı kendi inancını tekrarlayarak ifade etmektedir ki, Latin harflerinin kabulü, ilk adımda Türkiye'deki okuma-yazma bilmeyenlerin yüksek oranını (% 80) hızla aşağı çekmeye katkıda bulunacaktır. Okullarda derslere yılın Kasım ayında hemen başlanması gerekmektedir. Gerekli olan öğretim kitapları şu anda baskıya verilmiştir. İs-

İstanbul'daki Türk üniversitesinde de yeni harflerin kabulü bütün canlılığı ile uygulanmaktadır. Türk dilinin, öğretmenlerin ifadelerine göre yeni harflerin kabulü ile sadeleştirilmesi de beklenmektedir. Latin harflerinin öğrenilmesi sırasında memurların, basının ve halkın ne kadar çalışkan olduğunun bir işaretini Gazi'ye göstermek amacıyla Dış İşleri Bakanı da yeni harfleri kendi bakanlık çevresinde, kendisinin Ankara'ya dönüşünden hemen sonra uygulamaya koyacaktır.

Ancak en önemli zorluk, yeni imlânın kullanılmasında hangi dialektin kullanılacağıdır. Yukarıdaki komisyon bu sorun ile de meşgul olarak, içinde altmış bin kelimenin bulunacağı yeni bir sözlük yapacaktır. Ölçü olarak İstanbul ağzı alınacaktır. Komisyon ayrıca bütün Arapça ve Farsça kelimelerin dilden çıkarılması ile de imkânlar elverdiği kadar uğraşmaktadır. Türkiye'de yaşayan yabancılar için Latin harflerinin kabulü bir hayli kolaylık demektir. Çünkü Türkiye'de yerleşik firmaların yazışmalarını

Deutsche Botschaft.

ve hesaplarını Türk dilinde gerçekleştirme mecburiyeti bulunduğundan yabancı iş adamları Türkçe öğrenmek zorundadırlar. Ancak Türk harflerinin ve Türk sayılarının iptal edilmesi ile Türk dilinin öğrenilmesi yabancılar için de önemli ölçüde kolaylaşacaktır. Çok hızlı bir biçimde uygulanan inkılâba bağlı büyük masraflar (baskı sisteminin değişmesi, bütün kitapların yeniden bastırılması vb.) dar görüşlü Türkleri endişelendirmekte; ama aydın çevrelerde egemen olan, yeni harflerin kabulünün, memleketin Avrupalılaştırılması yolunda ileriye doğru önemli bir adım anlamına geldiği biçimindeki izlenimlere karşı durulamaz.

Din alanında da yazı inkılâbının çok büyük etkileri beklenmektedir. Söylendiğine göre, Türk hükûmeti ancak, sadece ibadetle ilişkili olarak Kur'an'ı yeni yazı ile bastırmak niyetindedir. Diğer bütün esaslar ile kurallar aktarılmadan kalacaktır ve böylece süratle unutulmaya bırakılacaktır. Bu yolla insan, İslâmiyetin, onun Asyavarî, zamana ayak uyduramayan özelliklerinden sıyrılacağını ve ayrıca şimdiye kadar üzerinde genel olarak durulan, Tanrı'ya ibadetin bütün yönlerini kavramlaştırıp genelleştirecek bir İslâmî reforma ulaşılacağını beklemektedir. Yetkili çevrelerin mümkün olduğu kadar İslâmiyetin tamamen kaldırılmasını tercih edebilmeleri belki imkân dahilindedir, ancak bundan sonra korkulur ki, eski inançların terk edilmesinin Hıristiyan misyonerlerine serbestçe hareket alanı bırakabilmesi mümkündür. Bu imkâna karşılık, hemen her şekildeki yabancı etkilere düşman olan Gazi'nin ve onun danışmanlarının daha küçük bir rahatsızlık olarak eski fakat yeniden düzenlenmiş ibadeti yeni zamana aktarabileceği görülmektedir. Buna ek olrak dinin böylesine soyutlanması, milliyetçi düşüncenin derinleştirilmesine yolaçacak ve böylece Gazi'ye -bu düşüncenin bedenleştiricisi olarak-, ana vatanın kurtarıcısına halkın bütün çevrelerinden sınırsız hattâ mistik ölçüde kutsallaştırma açığa vurulduğundan ve bu da gerekli ön şartı taşımakta olduğundan, kendi şahsı için tamamen yeni imkânlar yaratabilecektir.

İmza
(Aschmann)

Auswärtiges Amt

Abteilung

III

Akten

betreffend:

vom Mai 1926.

bis 192

Politisches Archiv des Auswärtigen Amts

R 78624

Bd. 1

Forts. Bd.

Innere Verwaltung 1 A

Açıklama: Bu belgede Dış İşleri Dairesi'nin giriş damgası 4 Eylül 1928 ve sayısı da elle III 0 - 4734 olarak gösterilmiştir. Ayrıca üç kopyalı ve bir ekli olduğu da belirtilmiştir. Bunun dışında "özellikle ünlüler için..." diye başlayan cümlenin altı elle ve kırmızı kalemle çizilmiştir. Çizilen bir başka yer ise, ".... İslâmiyetin tamamen kaldırılması..." diye yazılan cümle olup, "...hareket alanı bırakabilmesi mümkündür" kelimesine kadar yine kırmızı kalemle işaretlenmiştir.

Bu belgenin ekinde de, belgede belirtildiği gibi, bir gazeteden kesilmiş yeni alfabe örneği bulunmaktadır. Eski harflerle gazete **Milliyet** olup kesik 2. sayfasındandır. Burada eski harflerle "beşinci ders: Yeni harflerle Türkçe yazı" başlığı altında "kelime teşkillerinde ve tasriflerde imlâ kaideleri" alt başlığında yeni harflerin ünlü ve ünsüz olarak bazı kelimelerde nasıl yeraldıkları küçük bir tablo halinde verilmektedir.

Bu ek belgenin üstünde de el yazısıyla A 1612 nolu ve 31 Ağustos 1928 tarihli belgenin eki olduğuna dair iki satırlık bir not bulunmaktadır.

Rıza Tevfik'e Gönderilen Mektuplar III

Hürriyet ve İtilâf Fırkası Mektupları

ABDULLAH UÇMAN

Rıza Tevfik (sağda) ile Selim Sırrı (Tarcan) Meşrutiyet günlerinde

Bu sayıda yayımladığımız üç mektuptan ilki 26 Teşrin-i sâni 1327 (9 Aralık 1911) tarihli ve Ermeni Patrikhanesi kâtiplerinden Vahan Arslanyan'a ait. Mektubunun başında, yakın devir Türk siyasî tarihinde "Adana Vak'ası" diye bilinen olayı sözkonusu eden Vahan Arslanyan, bu olayın asıl suçlusunun doğrudan doğruya İttihad ve Terakkî komitesi olduğunu vurguladıktan sonra, o sırada İttihad ve Terakkî'ye karşı teşekkül etmekte olan Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın "adaleti düstûrü'l-amel ve gayr-ı müslimlerin itikadat ve hukukuna riayetle muvaffak olabileceği"ni belirtmektedir.

Bilindiği gibi 31 Mart Vak'ası'ndan bir gün sonra çıkan Adana Vak'ası, Avrupa devletlerinin de müdahalelerini sağlayarak Kilikya'da bir Ermeni devleti kurulmak üzere planlanmış kanlı bir Ermeni ihtilâlidir. 14 Nisan 1909 günü başlayıp Adana vilâyet merkeziyle Tarsus, Erzin, Dörtyol gibi civar ilçelerde de üç gün süren isyanın bütün sorumluluk ve günahı, başta Taşnaksütyun olmak üzere diğer bütün gizli Ermeni ihtilâl komitelerine açıkça faaliyet yapma ve silâhlanma imkânı tanıyan İttihad ve Terakkî komitesine aittir.[1] 1850 Müslüman-Türk'e karşılık 17.000 Ermeni'nin katledildiği bu kanlı olaydan sonra, her zaman olduğu gibi Avrupa basını yine Türkler aleyhinde yazılar yazmaya başlayınca İttihadçılar telâşa kapılmış ve biraz da Avrupa'ya hoş görünmek amacıyla bir kısım Türkler idam edilmek suretiyle cezalandırılmışlardır.[2]

Yayımladığımız mektupta görüleceği gibi Vahan Arslanyan da bu olaydan doğrudan doğruya İttihad ve Terakkî'yi sorumlu tutmakta ve ona muhalif olarak yeni kurulmakta olan Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nı isim vermeden adeta alkışlamaktadır. Hürriyet ve İtilâf Fırkası 8 Teşrîn-i sâni 1327'de (21 Kasım 1911) kurulduğuna göre,[3] bu mektubun da fırkanın kuruluşundan on sekiz gün sonra yazılmış olduğu anlaşılmaktadır. Vahan Arslanyan'ın mektubunda üzerinde durduğu "gayr-ı müslimlerin hukukunun muhafazası" hususu, aslında Hürriyet ve İtilâf Fırkası programının birinci maddesini oluşturmaktadır.[4] Rıza Tevfik'in aynı günlerde kaleme aldığı "Biz Baklayı Ağzımızdan Çıkarmayacağız" adlı makalesi de Osmanlı Devleti sınırları içinde yaşayan yabancıların hukukunun korunması konusunu ele alıp işlemektedir.[5]

Gümülcineli İsmail

Vahan Arslanyan'ın kimliği hakkında sahanın ilgililerince Patrikhane kayıtlarından bilgi edinmek mümkün olabilir sanıyorum; ama mektubundaki ifadelere bakılırsa Vahan Arslanyan'ın tam anlamıyla bir Osmanlı vatandaşı olduğundan şüphe edilemez.

***

Yayımladığımız ikinci mektup Hürriyet ve İtilâf Fırkası Yusufpaşa Şubesi reisi Mustafa Nedim'e ait. 1 Mart 1328 (13 Mart 1912) tarihini taşıyan bu mektuptan da o dönemle ilgili, özellikle İttihad ve Terakkî yönetiminin muhaliflerini susturmak ve etkisiz hale getirmek amacıyla ne gibi yollara başvurduğu konusunda bilgi sahibi oluyoruz.

Ara seçimlerde Meclis-i Mebusan'a hiçbir adayını sokamayan ve mâlî bakımdan giderek güç duruma düşen Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın durumunu düzeltmek üzere paralı bazı konferanslar düzenlediği, ancak bu konferansların da yasaklanmasından sonra bu sefer bazı piyesler tertib etme yoluna gittiği anlaşılıyor.

Burada da, fırkanın Yusufpaşa şubesi tarafından "Mahalle Kahvesi" adıyla bir komedi tertib edildiği, oyunun uygun bir yerinde ise, daha önce Büyükada'da verdiği bir konferansı gerekli mercie bildirmediği için Divan-ı Harb-i Örfî tarafından 7 Şubat 1327 (20 Şubat 1912) günü tevkif edilerek yirmi gün hapse mahkûm edilen Rıza Tevfik'in, Bekirağa Bölüğü'nde iken kaleme aldığı "Zindan Destanı" adlı manzumesini sahneye çıkıp okuması istenmektedir.[6]

Bu oyunun temsil edilip edilmediğini, Rıza Tevfik'in de bu sırada sahneye çıkıp destanını okuyup okumadığını şimdilik bilemiyoruz; ancak 4 Ağustos 1912'de Meclis-i Mebusan'ın feshinden sonra fırkanın "Münevverân takımı" arasında bulunan Rıza Tevfik, Rıza Nur, Lütfi Fikri, Mahir Said, Kemal Midhat ve Hüseyin Sîret gibi isimlerin giderek fırkadan uzaklaşmaya başladıklarını biliyoruz.[7]

***

Yayımladığımız üçüncü mektup ise Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın kurucularından ve önemli isimlerinden Gümülcineli İsmail'in.[8] Yakın arkadaşı Rıza Tevfik'i çok önemli olduğunu belirttiği fırkayla ilgili bir toplantı için fırka reislerinden Müşîr Fuad Paşa'nın Kuzguncuk'taki konağına davet eden bu kısa mektupta Gümülcineli İsmail, mektubun yazıldığı gün, isim belirtmeden, Rıza Tevfik'in *İkdam* gazetesinde yayımlanan "Adem-i Merkeziyet Meselesi"[9] başlıklı makalesinden de sitayişle bahsetmektedir.

NOTLAR:

1 İsmail Hami Danişmend. **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi,** C. IV. İstanbul 1972. s. 373.

2 **a.g.e.,** s. 374.

3 bk. Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler,** C. I, İstanbul 1984. s. 263; Ali Birinci, **Hürriyet ve İtilâf Fırkası,** İstanbul 1990. s. 65.

4 Maddede aynen şu ifadeler yer almaktadır: "... anâsır-ı muhtelife-i Osmaniye arasında –her unsurun hayat-ı ictimaiye ve faaliyet-i tabiiyesi mahfuz kalmak üzere– hakiki bir vahdet-i siyasiye tesisine...", bk. Tunaya, s. 287; Birincisi, s. 259.

5 bk. **Teminat,** nr. 212, 3 Şubat 1327 (16 Şubat 1912).

6 Rıza Tevfik'in hapiste yattığı günlerde bazı dörtlükleri fırkanın yayın organlarından birinde yayımlanan "Zindan Destanı", aynı zamanda şairin o günlerdeki hâlet-i ruhiyesini de yansıtmaktadır:

Dinleyin kardeşler sergüzeştimi
Bakınız ne kadar hayret-fezâdır
Evvelâ biliniz ism-i resmimi
Şöhretim feylesof, ismim Rıza'dır

Gözümü korkutmaz şamata telı
Kolumu bükemez kahpeler elı
Yolumu şaşırtmaz yağmurun seli
Bu yolda can vermek câna safâdır

Mahbese girdimse yoruldum sanma
Bir hüküm giydimse vuruldum sanma
Çalkanır deryayım duruldum sanma
Gönlümü coşturan aynı devâdır

Hey Rıza merd olan ölür yenilmez
Meydana girince geri dönülmez
Ben gibi kartalın eti yenilmez
Bizim eğlencemiz telli belâdır

(**Hedef,** nr. 5-279, 13 Şubat 1327, s. 2). Bu hapis hadisesi için ayrıca bk. A.Birinci, **Hürriyet ve İtilâf Fırkası,** s. 149-150. "Zından Destanı"nın buradakinden farklı bir şekli yıllar sonra Rıza Tevfik'in yakın dostu Cemalettin Saracoğlu tarafından elindeki müsveddelere dayanılarak dokuz kıt'a halinde yeniden yayımlanmıştır (bk. **Yirminci Asır,** nr. 155, 4 Ağustos 1955, s. 7).

7 **Hürriyet ve İtilâf Fırkası,** s. 161.

8 Hakkında derli toplu bilgi için bk. **Hürriyet ve İtilâf Fırkası,** s. 234.

9 bk. **İkdam,** nr. 5570, 10 Ağustos (23 Ağustos 1912).

İzzetlû Doktor Rıza Tevfik Bey Hazretleri'ne,

Vatanı harâb eden şovenizm ve münafıklık politikası ve kendi menâfiini vatan menâfiine tercih kılan harîs-i şöhret hainlerin sürüsü mahv ve riâbedîd olmağa mahkûmdur. Hud'anın serîü'z-zevâl ve münafıklığın muvakkat olduğu ve yalnız kanun ve adaleti her şeye müreccah kılan mesleğin neşv ü nemâ bulması herkesçe müsellemdir. Adana vak'a-i kabîhesi hatırda olsa gerektir. Ah vah bu vak'a-i mevsufenin mekruh ve menfur İttihad ve Terakkî Komitesi tarafından cahil ahaliyi teşvik ile müteşekkil bulunduğu bizce şüpheden vârestedir. Aynı komite gayr-ı müslimleri inkırâza dûçar etmek için gayr-ı sarih vesâite müracaatla birtakım cinayetler irtikâb eyledi. Anâsır-ı gayr-ı İslâmiye a'sâr-ı müteaddideden beri kendi âdât ve itikadâtından cüz'î bir harf bile gaib etmeyerek maarif, terakkiyât ve medeniyetin en yüksek mertebelerine irtifâ ve enzârını kevâkibe doğru atf ile yaşamışlar. Şu halde İttihad-Terakkî Fırkası'nın tazyikat ve tasavvurât sırf hayalden ibaret kalmıştır.

Ahval bu merkezde iken şahsiyetten tecerrüd etmiş ve vatanı yaralarından tedavi, ilerlemekte olduğu uçurumdan vikaye etmek için yeni, temiz ve saf bir fırkanın lüzumu elzem idi. Biz ermeniler İttihad-Terakkî'yi alkışladıktan sonra acı ve şedîd surette me'yus ve müteessir olduk. Şimdi ise cereyan eden ahval ve efkâr karşısında adaletin ve kanunun tatbikine memur bir fırkanın teşekkülünü düşünmek bizce pek de kabil değildir.

Hürriyet-perverân gayr-ı memnun oldukları halde ihtiyâr olunan cinâyâtın karşısında sükût ettiler. Bu defa teşekkül eden fırka ise yalnız adaleti düstûrü'l-amel ittihaz ve gayr-ı müslimlerin itikadât ve hukukuna riayet etmekle muvaffak olabilir. Hürriyet-perver sîmâlardan teşekkül eden yeni fırkanın –şu nokta-i nazardan– programında ne gibi esâsât vaz'olunduğunu bilmiyorum. Bütün emelime rağmen programdan bir nüsha elde edemedim. Bununla beraber İttihad-Terakkî'ye muhalif olmak itibariyle teşekkülünü ihtirâmâtla kabul ediyorum. Ta ki onun hasenâtını yahut hıyânâtını görerek ya a'zâ olup iftihar yahut ikrah edelim. Hür efkârınızdan dolayı zât-ı âlîlerini tebrik ile ihtirâmât-ı fâikamın kabulünü niyâz eylerim.

26 Teşrîn-i sânî 327
Ermeni Patrikhanesi Kâtiplerinden
Vahan Arslanyan
(imza)

* * *

Tâcü'l-ibtihâc-ı millet, muhterem Feylesofumuz!

Mektebli efendilerin mübâhaseyi tatvîl etmeleri şifâhen arz-ı hâle meydan bırakmadı. Konferansların men'i –öyle

Ermeni Patrikhanesi Kâtibi Vahan Arslanyan'ın mektubu.

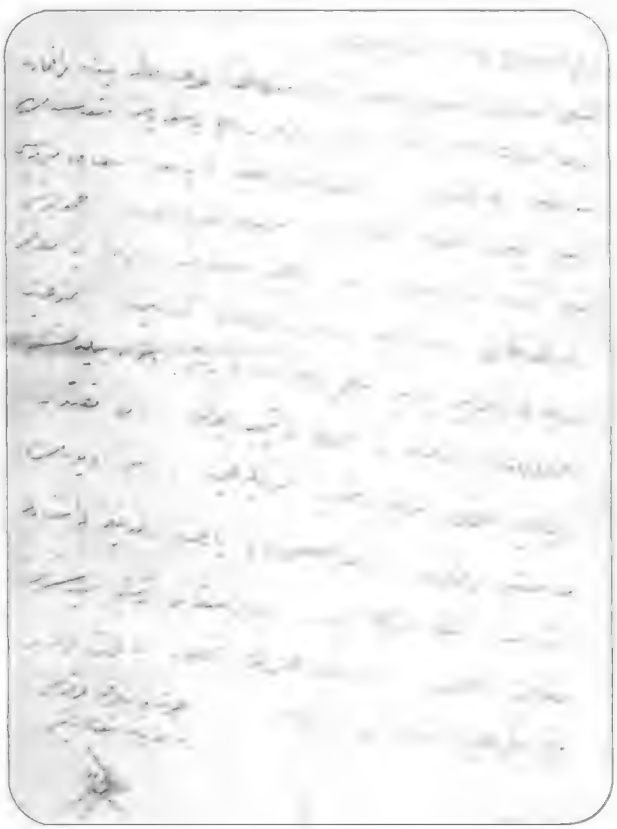

Hürriyet ve İtilâf'ın Yusufpaşa Şube Reisi Mustafa Nedim'in mektubu

dıyeceğim ki– bizim zavallı Yusufpaşa şubesinin su-i tâlii îcâbâtındandır. Şubenin açığını kapamak, mesârif-i mübremesini temin etmek tasavvurunda bulunurken büsbütün harâb olduk. Cumartesi günü akşamı verilecek oyun ıçin bugüne kadar otuz lira masrafımız olduğu halde vâridâtımızın pek cüz'î olduğunu görüyoruz. Memnûiyet-i rezîlenin açtığı yaraya merhem olmak üzere bir şey düşünebildik. "Mahalle Kahvesi" nâmıyla bir komedi tertîb eyledik. En muktedir oyuncular tarafından mevkî-i temâşâya konulacak. Bu oyunun münasebetli bir tarafında bu defa hapishânede yazmış olduğunuz dâsitânın okunmasına lûtfen müsaade buyurur ve dâsitânı irsâl ederseniz halkın gelmesine, binâenaleyh zararın tahfîfine bâis olur. Bâkî emrüküm mutâ'un a'lâ ve erfa'(*).

1 Mart 328

Hürriyet ve İtilâf Fırkası
Yusufpaşa Şubesi Reisi
Mustafa Nedim
(imza)

(*) "Emriniz başımızın gözümüzün ustüne!"

Azîz Feylesof,

Merkezden dün pek erken avdet ettiğiniz için şifâhen söylenemedi. Bu akşam Kuzguncuk'ta Reis-i evvel Müşîr Fuad Paşa'nın konağında iftarda bulunacağız. Birçok mühim şeyler de görüşülecektir. Teşrîfiniz pek elzemdir. Alaturka saat on bir veya buçukta Kuzguncuk'ta buluşuruz. Şayet bu mektubumu iftardan sonra alırsan yine imâte-i zaman yine nasıl nasıl oraya gel. Bugünkü makaleniz pek parlak, pek mühim idi. Görüyorsun ya senden başka efkâr-ı umumiyeye tercümanlık edecek yok. İhtirâmât, perestişler.

10 Ağustos 328
Gümülcineli İsmail
(imza)

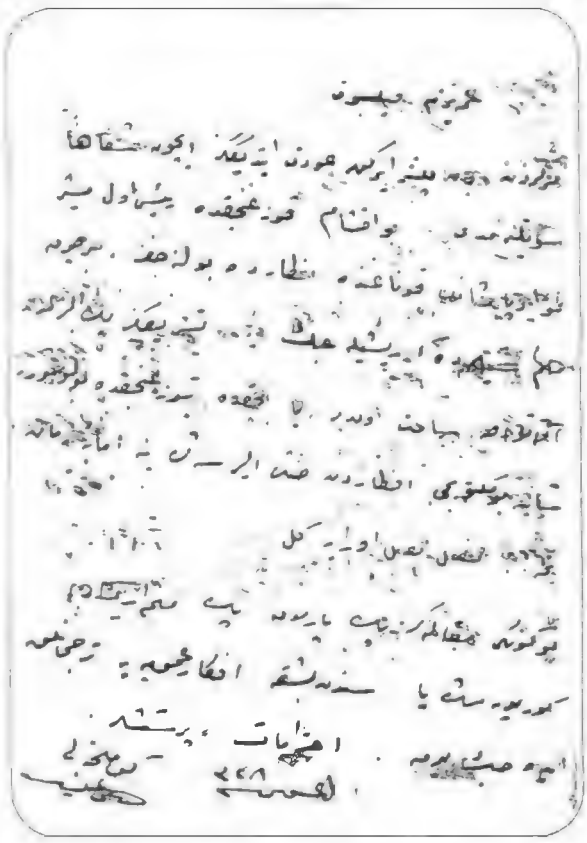

Gümülcineli İsmail'in mektubu.

İ l e t i ş i m ' d e n

İslâm araştırmaları içinde özel ve saygın bir yeri olan Corbin, kronolojik olarak İbn Rüşd'e kadar geldiği bu eserinde, İslâm Felsefesi'ndeki derinlik ve süreklilik üzerine sık sık düşünerek ve daha sonraki dönemlere göndermeler yaparak İbn Rüşd'den sonraki gelişimin nasıl olduğunu da ana çizgileriyle belirtmiştir. Corbin'in bu eserini Türkçe'ye kazandıran Prof.Hüseyin Hatemi, ayrı bir emek ürünü olan açıklayıcı notları da hazırladı. (2. Baskı)

■ **İSTANBUL Dağıtım + Kitabevi:** Klodfarer Caddesi İletişim Han No.7, Cağaloğlu 34400 • Tel. (212) 516 22 63-64 • Fax: (212) 516 12 58
■ **ANKARA Dağıtım:** Konur Sok. 24/4, Kızılay 06640 • Tel. (312) 425 36 00 / (312) 425 20 71 • Fax: (312) 425 18 15
Kitabevi: Selânik Cad., 72/C, Kızılay 06640 • Tel. (312) 418 59 32
■ **IZMIR Dağıtım + Kitabevi:** 853 Sok., 33/B, Konak 35250 • Tel (232) 483 10 40

Yezidiler Şeytana mı Tapar?

TURGUT AKPINAR

Avrupalılar bizdeki tarikatlar içinde en çok Mevlevîliği, daha doğrusu ismini bilirler. Çünkü orada Mevlevîlere Dönen veya Danseden dervişler (Alm. Tanzende Derwischen, İng. Whirling -, Dancing Dervishen) adı verilmiştir. "Derviş" ve "Dansetme" tezadı ilgilerini çeker. Bu nedenle de Konya'da Mevlâna'yı Anma törenlerinde yabancılar eksik olmaz.

Kendilerine yakıştırılan isim ve sıfatlar yüzünden büyük ilgi çeken başka bir topluluk da Yezidiler'dir. Zira onların sıfatları daha da garip karşılanır: "Şeytana Tapanlar".

Hıristiyanlıkta, Şeytan'ın nitelikleri İslamî inanışlara benzer olduğundan, herkes haklı olarak "Şeytana Tapan" bu insanların pek sağlam papuç olmadığını düşünür ve böyle bir halkın yapabileceği şüpheli ve garip işleri ve inançlarının ayrıntılarını merak eder. Bu yüzden bizde de bu konu, gazeteciler tarafından temcid pilavı gibi ikide bir ortaya çıkarılır. Ne yazık ki daha düne kadar tamamı Osmanlı İmparatorluğu içinde yaşayan, bugün de sınırlarımız içinde birçok köyleri bulunan bu insanların din ve inançları ve yaşamları hakkında, Osmanlı Devleti'nin Musul Valisi Giritli Mustafa Nuri Paşa'nın küçük fakat değerli bir eseri dışında, hemen hiçbir ciddi araştırma yapılmamıştır.

Biz bu yazıda, özellikle Yezidilik'te Şeytan'ın Mahiyeti ve Rolü konusuna değinmek istiyoruz. İkinci bir yazıda ise Yezidilik dininin diğer özellikleri ile Yezidiler'deki bazı ilginç gelenekleri ele alacağız. Şunu şimdiden belirtelim ki yabancılara karşı özellikle dinleri konusunda çok ketum (ağzı sıkı, sır vermez) olan bu küçük dinî zümrenin ve inançlarının ciddi bir surette araştırılması, yıllar sürecek ferdî hatta ekip çalışmaları gerektirecek zor bir iştir. Biz burada imkanlarımız ölçüsünde, yetkili araştırıcıların eserlerine dayanarak, ufak da olsa bir katkıda bulunmak istiyoruz.

Bugün bizde hâlâ Yezidiler'in "Şeytana Tapan" bir toplum olduğu, genellikle kalıp halinde tekrarlanıp durmaktadır. Her türlü Şeytaneti yapmaya eğilimli insanların nadir olmadığı toplumumuzda "Şeytana Tapanlar"a özel bir yakınlık ve ilgi duyulması beklenirse de bugüne kadar memleketimizde, ciddî, yabancıların bile büyük önem verdikleri tek bir eser yazılmıştır. O da Osmanlı Dönemindedir. Halbuki Batılılar bu konuya da dikkatle eğilmişler ve Yezidiler'in aralarına girerek onların Kutsal Kitaplarını binbir çaba ile bulup, kendi dillerine çevirerek, birçok eserler yazmışlardır. Bu çalışma ve araştırmalar hâlâ devam etmektedir. Yazımızın dar çerçevesi içinde bunların bazılarına değineceğiz.

Yaşadıkları Yerler, Nüfus Irk ve Dilleri

Vaktiyle Yezidiler'in yaşadıkları bütün yerler Osmanlı Devleti sınırları içinde bulunuyordu. Rusya'daki (Ermenistan ve Kafkasya) Yezidiler oraya sonradan bazı tedip ve takiplerden kurtulmak için göçetmişlerdir. Yoksa onların asıl vatanı bugün Irak sınırları içinde kalan, Musul yakınlarındaki Sincar Dağı ve çevresindeki yerler ile Şeyhan bölgesidir. Yezidiler'in ırk bakımından Kürtlerden ayrı oldukları ileri sürülüyor ise de dillerinin Kurmançi olduğu yani dil ve kültürleri bakımından Kürtleştikleri ortadadır. Esasen "Kürt" denilen bazı başka toplulukların da (Za-

zalar gibi) farklı etnik yapılara sahip oldukları bilinmektedir. Yezidiler'in nüfusları hakkında verilen rakamlar çok değişiktir. Yeni yayınlanan bir Türkçe eserde, son Yezidi Emirlerinden birinin ağzından (hiçbir ihtirazi kayıt veya not konulmaksızın) Türkiye'deki Yezidiler'in 1.5 (birbuçuk) milyon olarak gösterilmesi büyük bir abartma örneğidir.[1]

Türkiye'nin etnik yapısı hakkında Almanya'da 1989'da Prof. Peter A. Andrews tarafından yayınlanan büyük ve önemli eserde, Yezidiler'in bütün dünyadaki mevcutları 150.000 (yüzellibin) olarak gösterilirken Yezidi Emiri Muaviye bin İsmail el Yezidi'nin sadece Türkiye'deki nüfuslarını, genel dünya mevcudunun on misli gibi bildirmesi temelsiz bir iddiadır. Hiçbir başka kaynakta Yezidiler'in tüm nüfusunun birkaç yüzbini aştığı ileri sürülmemiştir.[2]

Şüphesiz nüfuslarının azlığı, bu zümrenin ilmin konusu olarak sahip olduğu önemi hiç de azaltmaz. Yakın zamanlara kadar hemen tümü İmparatorluğumuz içinde yaşamış bu insanları her yönden tanıyıp tanıtmak üzere araştırmalar yapılması biz Türklere düşen bir görev iken bugüne kadar yerine getirilmemiştir. Buna rağmen Yezidiler hakkında yazılmış bazı risaleler, kısa da olsa bazı makalelerde bilgiler verilmiştir. Şimdi Osmanlı Döneminde Yezidiler ve devletle ilişkileri hakkında bazı önemli bilgileri, Profesör Mehmed Ali Aynî'nin "*Milliyetçilik*" isimli kitabından nakletmekte yarar görüyoruz.

Osmanlı Devleti'nde Yezidiler

"Yezidiler'in oturdukları memleketleri, önceleri Bağdat Eyâleti, sonraları Musul ve Diyarbakır Vilâyeti valileri idare ederdi.

Bu gür kaşlı ve bıyıklı insanlar (başka Kürtler onlara, kulaklar, burun delikleri, kaşlardan fışkıran kıllar nedeniyle "sekiz bıyıklı" derler) kendilerini diğer kavimlerin üstünde sayarlar. Ebul beşer Adem'in hakiki oğulları onlar imiş. Diğer kavimler Âdem'le Havva'nın çiftleşmesinden üremişler.

Mardin'li bir Yezidi kadın

Yezidiler, kendilerine Dasin, Dasni, ceminde Davasin, Davaşirn, Duasin adlarını veriyorlar.

H.941 ve M.1534'de Kanuni Sultan Süleyman, Yezidiler'in başı Hüseyin Bey Dasni'ye Erbil Sancağı ile Suhran Livası Beyliğini vermişti. Fakat Osmanlı Hükümeti onları hiçbir vakit tam bir şekilde itaat altına alamamıştı. Sincar Dağı çöl ortasında sarp bir yer olduğundan buradaki Yezidiler etraftaki ahaliye daima çapul ederler ve yolları keserlerdi. Vergilerini vermek istemezlerdi. Ahali daima Diyarbakır'a giderek Valiye şikayet ederdi. Bunlar I. Sultan Ahmed zamanında Vezir Nasuh Paşa'nın ordusunu bozmuşlar, 7000 askerini şehit etmişlerdi. IV. Murad zamanında Diyarbakır Valisi Melik Ahmed Paşa'ya da meydan okumuşlardı.

"Bağdad Eyaleti Valisi Ali Paşa (Vâsıf Tarihi) bunların üzerine yürüyüp Sincar dağındaki Kaleyi yıktırmış, İslama geçmelerini teklif etmiş, geçmeyenleri öldürtmüştü.

Sultan II. Abdülhamid zamanında Musul'a ıslahat için gönderilmiş olan Ferik Kara Ömer Paşa, Yezidiler'i şiddetli bir şekilde tenkil etmiş ve onlara İslam dinini cebren kabul ettirmeye nafile yere çalışmıştı. Onun şiddetli icraatı, Musul'da bulunan ecnebi konsoloslar ve papazlar tarafından her tarafa duyurulmuş olduğundan H.1308, M.1890'da İstanbul'dan Beğlikçizade Sadık ve Mecid Bey'ler tahkikat için gönderilmiş ve Ömer Paşa oradan kaldırılmıştı."

"Geçen umumi harpten sonra İngilizler fuzuli olarak Musul'dan Türk askerini geri çektirmişlerdi. Atatürk Musul'u geri almak için yoğun bir şekilde çalıştığı sırada Yezidiler, şayet Sincar Dağı tekrar Türkiye'ye iade olunursa kendilerinin hep birden hicret edeceklerini bildirmişlerdi. Bugün Sincar ve havalisi Irak'a bağlıdır."[3]

Yezidiler ve İnançları Hakkında Literatür

Batı dillerinde Yezidilik hakkında zengin bir literatür vardır. Bunların

1 Sever, Erol **Yezidilik ve Yezidiler'in Kökeni,** Berfin Yay. İst. 1993

2 Andrews, Peter Alford **Ethnic Groups in the Republic of Turkey** Wiesbaden, 1989.

3 Aynî, Mehmed Ali **Milliyetçilik,** İst. 1943, s. 375.

kısmen bile olsa burada gösterilmesine imkan yoktur. Kaynakçamızda nisbeten yeni tarihli olanlarından bazı önemli eserlere yer verilmiştir. Konu ile ilgileneceklerin, Pfannmüller ve Menzel'in aşağıda gösterilmiş eserlerinde verilen zengin bibliografyaya başvurmalarını tavsiye ederiz.[4]

Yezidiler Hakkında Yazılmış Türkçe Eserler

İmparatorluğumuz içinde yaşayan küçük dini topluluklardan olan Yezidiler ile Osmanlı Devleti arasında büyük sürtüşmeler vardı. Bu gibi hallerde daima karşı tarafı tanıma ihtiyacı belirir. Bilindiği gibi ahalisi Müslüman olan kolonilere sahip olan Devletler (Hollanda, İngiltere vb.) İslamiyeti çok incelemişlerdir. Çünkü onları iyi idare etmek için iyi tanımak gerekiyordu. Osmanlı Devleti'nde Yezidiler de birtakım meseleler çıkarıyorlardı. Askere gitmekten kaçınıyorlar, vergi vermek istemiyorlar, ayrıca yolculara baskınlar yaparak soygunlara girişmek gibi güvenlik ve asayiş ile ilgili gaileler de çıkarıyorlardı.

İşte Yezidiler'in asıl yaşama alanlarının bir nevi merkezi olan Musul'a Vali olarak giden Giritli Mustafa Nuri (Paşa), aydın ve uyanık zekâlı bir idareci niteliği ile, mevcut meselelerin çözümünü ararken bunların derinlerinde yatan nedenlere inmek üzere Yezidileri ve dinlerini incelemiş, bunu yaparken yüksek idareci mevkii ve yetkilerinden yararlanmıştır. Bu çabanın ürünü küçük ve esaslı bir kitap olmuştur. Bu kitap veya risale (seksen sahife kadar) 1905 yılında sadece devletin yetkili ve ilgili mercilerine sunulmak üzere, 50 (elli) nüsha basılmıştır, başlığı: "*Abede-i İblis yahud Bagie-i Yezidiyeye Bir Nasar* -Musul, 1323.

Aynı eser, dört yıl sonra İstanbul'da biraz değişik bir isimle "*Abede-i İblis- Yezidi Taifesinin İtikadatı, Adat, Evsafı* (Matbaai İçtihad 1328) daha geniş bir okuyucu kütlesine sunulmuştur.[5]

Musul'da basılan mahdud nüshalardan biri, o sıralarda bölgede tetkik seyahatinde bulunan Alman bilgini Hugo Grothe'nin eline geçmiştir. Grothe, eserin değerini takdir etmiş olmalı ki Orientalist Theodor Menzel'e Almanca'ya çevrilmesini teklif etmiş ve onun yaptığı çeviriyi kendi yayınladığı büyük Seyahat Notları'nın içine ek olarak koymuştur.[6]

Alman bilginlerinin büyük önem verdikleri anlaşılan bu kitapçığın bugüne kadar yeni harflere çevrilerek bastırılmış olmaması kolay anlaşılır bir husus değildir.

Biz, Mustafa Nuri Paşa dışında Yezidiler'i ve dinlerini yakından incelemiş bir kitap olmuştur. Bu kitap veya risale (seksen sahife kadar) 1905 yılında sadece devletin yetkili ve ilgili mercilerine sunulmak üzere, 50 (elli) nüsha basılmıştır, başlığı: "*Abede-i İblis yahud Bagie-i Yezidiyeye Bir Nasar* -Musul, 1323.

Aynı eser, dört yıl sonra İstanbul'da biraz değişik bir isimle "*Abede-i İblis- Yezidi Taifesinin İtikadatı, Adat, Evsafı* (Matbaai İçtihad 1328) daha geniş bir okuyucu kütlesine sunulmuştur.[5]

Musul'da basılan mahdud nüshalardan biri, o sıralarda bölgede tetkik seyahatinde bulunan Alman bilgini Hugo Grothe'nin eline geçmiştir. Grothe, eserin değerini takdir etmiş olmalı ki Orientalist Theodor Menzel'e Almanca'ya çevrilmesini teklif etmiş ve onun yaptığı çeviriyi kendi yayınladığı büyük Seyahat Notları'nın içine ek olarak koymuştur.[6]

Alman bilginlerinin büyük önem verdikleri anlaşılan bu kitapçığın bugüne kadar yeni harflere çevrilerek bastırılmış olmaması kolay anlaşılır bir husus değildir.

Biz, Mustafa Nuri Paşa dışında Yezidiler'i ve dinlerini yakından inceleyerek ciddi bir monografi yazmış, özellikle Yezidiler arasına girerek uzunca bir süre araştırmalar yapmış bir Türk araştırıcı ismi bilmiyoruz. Yalnız görevleri icabı Yezidiler'in bulunduğu bölgelerde çalışan ve bu insanlarla az veya çok ilişkiler kurabilmiş bazı idareciler, askerler veya mahalli yazarların birkaç makale veya risalesi ile yerel şehir tarihleri içinde ayırdıkları bazı sahifelere rastlıyoruz. Bunlardan vaktiyle Diyarbakır'da Vilayet Mektupçuluğu ve Mülkiye Müfettişliği'nde bulunmuş Basri Konyar, uzun yıllar Doğu Anadolu'da Jandarma Komutanlığı yapmış ve o bölge ile ilgili gayretli, amatörce araştırmalara girmiş bulunan Nazmi Sevgen ile Diyarbakır'da avukatlık yapan araştırmacı-yazar Şevket Beysanoğlu'nun

Evliya Çelebi, Yezidi erkeklerini tarif ederken; gayet pis olduklarını, başlarını bit ve pirelerin tuttuğunu ve saçlarının kıvret gibi fitile, fitile olduğunu söyler.

4 Pfannmüller, Gustav **Handbuch der Islam-Literatur,** Berlin, 1923 s. 322-23.

Menzel, Theodor **Versuch einer Bibliographie der Jeziden** (Hugo Grothe'nin Meine Vorderasien expedition 1906 und 1907, Bd. I, Leipzig, 1911 içinde) sh. 89-126.

Menzel, Theodor **Handwörterbuch des Islam,** Brill Yy. Leiden (Yazıdı maddesi) 1941.

5 Âyandan Nuri (Mustafa Nuri Paşa) **Abede-i İblis- Yezidi Taifesinin İtikadatı Adat, Evsafı.** İstanbul, 1328 (Matbaa. İçtihad)

6 Menzel, Theodor **Ein Beitrag zur Kenntnis der Jeziden Die Teufelsanbeter oder Ein Blick auf die widerspenstige Sekte der Jeziden von** Mustafa Nuri Pascha, dem Kreter (Grothe'nın 4 nolu dıpnotundaki eseri için de yayınlanmıştır)

Evliya Çelebi, Yezidilerin elbiseleri için de şöyle der: "esvapları cümle alaca sof, şal ve şapiktir. Kuşakları harirden olup, destarları dari alaca serbend ve harirdir." Orijinal giysisiyle bir Yezidi kadın.

isimlerini başta saymak gerekir.[7]

Son yirmi yıl içinde gazetelerde en az 4-5 röportaj mahiyetinde seri yazı yayınlanmış ve bunların bazıları kitap haline getirilmiş ise de bunların çoğu ilmî ve güvenilir yönü az olan kitapçıklardır.[8]

En yeni olarak 1993'te yayınlanan bir eser olan *"Yezidilik ve Yezidiler'in Kökeni"* son olarak sözünü ettiğimiz eserlerden çok daha iyi bir araştırmadır. İsveç'te yaşadığı anlaşılan yazar Erol Sever'in Batılı eserlerden faydalanarak, bazı az bilinen konulara el attığı görülmektedir.

Yezidiler ve Yezidilik hakkında asıl ilmi araştırmaların üniversitelerimizde yapılması beklenirdi. Ne yazık ki, bu haklı istek pek gerçekleşmemiştir.

Üniversite mensupları tarafından yazılmış en eski tarihli yazı, bildiğimiz kadarıyla Mehmed Şerefeddin'in (Yaltkaya) *Darülfünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası*'nda (sayı 3, Ağustos 1926) yayınlanan makalesi ile buna aynı dergide 1928 yılında yaptığı çok kısa bir ekten ibarettir. Darülfünûn'da profesör olan ve sonradan Diyanet İşleri Başkanlığı da yapan, Arapça'dan bazı eserleri dilimize kazandırmış olan bu müellifin Yezidiler hakkındaki yazısında ileri sürdüğü iddialar, gerçek bir ilim adamının asla yapmayacağı karalamalardır. Memleketimizde Sünnî halk tabakaları arasında yaygın bulunan ve cahil bazı din adamlarının devamlı olumsuz telkinleri ile günümüze kadar uzanan, iftira mahiyetindeki iddia ve rivayetleri, mahz-ı hakikat (gerçeğin ta kendisi) imiş gibi yazabilmesi insanı hayrete düşürmektedir. Bu tip iddiaların, ne kadar ilgi çekicidir ki, Asurlular tarafından bazı düşman komşu halklar aleyhinde yüzyıllarca önce yapıldığını biliyoruz.

Anadolu'da Alevîler kadar Yezidiler hakkında da "Mum Söndürme" denilen Orgie'ler yani toplu olarak, serbest cinsel birleşme âlemleri yaptıkları şeklindeki iddia daha doğrusu iftiraları, üniversite profesörlüğüne yükselmiş Mehmed Şerefeddin'in kaleminden okumamız yurdumuzun korkunç gerçeklerinden, utanılacak meselelerinden biridir.: İslâm âlimi şöyle diyor:

"İtimad ettiğim bir zat, iki tarafın rızasiyle bunlarca zinanın helâl olduğunu, Şeyh Adi'ye nisbet ettikleri Kitabı Celve'de gördüğünü söyledi. Bunlar.. zevce ve kız kardeşlerini ve sair kadınlarını Şeyhlerine ram ederler (teslim ederler) ve bunu ibadet sayarlar."

"Müteaddid vakıalar ile sabit olduğu üzere (? T.A.) ulemayı dinden ele geçirdikleri kimseleri gayet feci surette öldürürler. Ellerine düşen İslam Kitaplarını parçalarlar, üzerine tebevvül (işer) ve tagavvut (büyük abdest) ederler. BUNLARIN BU HALLERİ HERKESİN MALÛMUDUR."[9]

Prof. M.Şerefeddin, güvendiği bir adamın Kitab-ı Celve'de gördüğünü söylediği bilgiyi acaba kendisi neden görmemiş? Bu soruyu sormamızın nedeni, müellifin bu sözleri yazdığı makalesinde, *Kitabı Celve*'nin tam metnini kendisinin Arapça'dan Türkçe'ye çevirerek yayınlamış olmasıdır. Demek ki kendisi *Kitab-ı Celve* metninde, zinanın helâl sayılması gibi bir hükme rastlamamıştır. Yezidiler'in Kutsal Kitaplarından biri olan bu kitabın, ilim âlemince en güvenilir sayılan çevirilerinden Prof. Bittner'in metninde de böyle bir ibareye rastlanmaz. Kaldı ki Yezidiler'de (Emirler dışında) "tek karılılık" esastır. Aile hayatında ve genel olarak, maddî ve manevî alanda, çok temiz insanlar olarak bilinen Yezidiler'in bu niteliklerini onları yakından tanıyan bütün

7 Konyar, Basri **Diyarbekir Tarihi,** 3 cilt, 1936. C. III sh. 97 vd.

Sevgen, Nazmi **Coğrafya Dünyası Dergisi** C. I. (15 Aralık 1950) Yezidiler-**TMO Dergisi,** Haziran 1956

Beysanoğlu, Şevket **İnançları Gelenek ve Görenekleri ile Yezidiler,** Ankara, 1988.

8 Oztemır, B.Murat **Yezidiler ve Süryaniler,** Röportaj-inceleme İstanbul, 1988.

9 Şerefeddin, Mehmed (Yaltkaya), Yezidiler **(Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası.** Üçüncü sayı, Ağustos, 1926) Sh. 27 Ek: 8, sayı (1928)

müellifler övmüşlerdir. Tabii bu söylediklerimiz Müslüman olmayan gezginler ve ilim adamlarıdır. Bu konularda titiz olduğu tahmin edilebilecek Papaz Prof. Paul Schütz eserinde: "Yezidiler'de.. fahişelik, zina ve livata en büyük günahlardan olup ölümle cezalandırılır" demektedir.[10]

Yezidiler'in, kendileri hakkında devamlı iftiralar ve nefret hisleri yayan Sünnî hocaları öldürmelerini, İslâmi kitaplara zikredilen şekillerde, edepsizce hakaret etmelerini (münferid bazı olaylar her zaman ve her yerde mümkün ise de) "herkesin malûmudur" diye genelleştirmek, ancak cahil bir halk adamının ileri sürebileceği gerçek dışı iddialardır. Yani herkesin malûmu olan "gerçekler, değil herkesin ağzında dolaşan "söylentiler"dir. Bunu ayıramamak ancak medreselerde peşin hükümler ve ön yargılarla doldurulmuş kafaların işidir. Nitekim M.Şerefeddin, Yezidiler'in Şeyh Adi'yi Resulullah'a, Laleş'i ise Kâbe'ye efdal (üstün) tutmalarını bile bir suçmuş gibi göstermektedir ki bu da gariptir. Onların kendi inançlarına göre böyle düşünmelerinden daha tabii ne olabilir? Bu durum, dini saplantıların insan aklına ne derece zarar verdiğini göstermektedir.[11]

İstanbul Darülfünûnu'nun diğer bir profesörü Mehmed Ali Aynî'nin "*Milliyetçilik*" kitabından bazı bilgiler aktarmıştık. Bu yararlı bilgiler yanında, bu yazımızda özellikle göstermeye çalıştığımız konuda, din ve tasavvuf üzerinde bir hayli çalışmış olan bu zatın da yanıldığını belirtmek gerekir. Zira kendisinin Yezidiler'in Şeytana taptıklarından hiç de şüphe etmediği anlaşılmaktadır.

Üniversitelerimizde daha sonraki kuşaklar içinde Yezidiler'le ilgilenmiş ilim adamlarından biri de Mehmet

Yezidilerce kutsal sayılan ateşe dokunanların ruhlarının temizlendiğine inanılır. Yezidilerin ateş imtihanı.

Aydın'dır. 1978 yılında henüz asistan iken *Ankara İlahiyat Fakültesi Dergisi*'nde yazdığı makalesine "Şeytana Tapma- Yezidiler'in İnanç Esasları" başlığını koymuştu. Bu makalede yazar, Yezidiler'i asıl inceleyenlerin Batılılar olduğunu ve onlar sayesinde bu konuda herkesin bilgi sahibi olduğunu yazdığı halde, kendisi maalesef (Batı dillerini bilmediğinden olacak) sadece birkaç Türkçe ve Arapça kitaba dayanarak çok yetersiz bir araştırma yapmıştı. Başlıktan anlaşılacağı gibi, kendisi de Yezidiler'in "Şeytana Taptıkları"na kâni idi. Burada küçük bir anımı yazmadan edemiyorum. 1980'li yılların ortalarında Türkoloji Kongreleri'nin birinde kendisiyle kısaca konuştuğum müellife, yukarıda adıgeçen makalesindeki nitelemenin yanlış olduğunu, Yezidiler'in Şeytana tapmadıklarını onların "Melek Tavus"u ile bizim "Şeytan"ımızın çok farklı olduğunu, bu yüzden Şeytana tapmanın sözkonusu olamayacağını kısaca açıklamaya çalışmıştım. Bu sözleri dikkatle dinleyen bu gayretli ve iyi niyetli insanın, 1988'de T.T.K. Belleteni'nde (sayı 202) bu defa "Yezidiler ve İnanç Sistemleri" başlıklı yeni bir yazısının çıktığını görünce sevindim. Başlıktan "Şeytan" kaybolmuştu, Şeytanın kovulmasında benim sözlerimin de etkili olmuş bulunacağını düşünerek, belki de kendimi avutmuş oldum.[12]

Aydın, bu defa yazısında geniş bir bibliyografya kullanmış görünüyordu. Eski diller de dahil, dünya kültür dillerinin hemen hepsinde yazılmış kitaplardan kaynak gösterilmişti. Müellifin kısa zamanda 8-10 dil daha öğrenmiş olmasını takdirle karşıladım. Gayet çetrefil bir konu olan Yezidilik üzerindeki çalışmalarını geliştirip, olgunlaştırmasını gayretli ilim adamımızdan bekliyoruz.

Üniversite dışında Yezidilik hakkında son zamanlarda çıkan bir eserden yukarıda kısaca sözetmiştik. Erol Sever'in bu eseri memleketimizde yayınlanmış bu konudaki kitapların okumaya değer olanlarından biridir. Oldukça zengin bibliyografyasına rağmen, kitapta dipnotların olmaması (neyin nereden alındığını bilememek bakımından) şüphesiz ilmi açıdan büyük bir noksandır. Sadece bir örnek verirsek, İslâm mistikleri yani mutasavvıflar arasında Şeytan'a karşı

10 Schütz, Paul **Zwischen Nil und Kaukasus,** München, 1930, s. 140.

11 Şerefeddin, Mehmed **a.g.m.**

12 Aydın, Mehmet Şeytana Tapma-Yezidiler'in İnanç Esasları **Ank. Ilah. Fak. Derg.** C. XXIII (1978)

Aydın, Mehmet Yezidiler ve İnanç Sistemler **T.T.K. Belleten** sayı 202 (1988)

Suriyeli Yezidilerin ateş imtihanı

büyük bir saygı ve itibar gösterenlerin bulunduğunu, bunların başında da Hallacı Mansur'un geldiğini ve bu davranışın nedeninin ise Şeytan'ın Muhammed'den sonra Tek Tanrı fikrine en kuvvetle bağlı bir varlık olduğu, çünkü bizzat Tanrı, kendisine Adem'e secde etmesi emrini verdiği halde Şeytan'ın bunu Tanrı'dan başkasına secde edilemeyeceği gerekçesiyle reddetmesi olduğu şeklindeki derin tahlilin aynen Prof. Annemarie Schimmel'den alındığını, dipnot olsaydı kolayca tesbit edebilirdik.[13] Kitapta geçen bazı önemli bilgilerin (başkalarının ağzından da olsa) en ufak bir ihtirazi kayıt konulmaksızın, tenkidsiz bir şekilde aynen alınması da okuyucuyu gerçeklerin çok uzağına düşürebileceğini unutmamalıdır. Örnek olarak yukarıda da sözünü ettiğimiz, Yezidiler'in nüfusu meselesidir. Son Yezidi Emirlerinden birinin, sadece Türkiye'de 1.5 (birbuçuk) milyon kadar Yezidi'nin yaşadığını ileri sürmesi, tam bir Acem mübalağasıdır. Yezidiler'in bütün dünyadaki nüfusunun bunun onda biri veya biraz fazlası (200.000) olduğu bütün ciddi araştırmaların verdiği tahminlerdir. Gerçekler bunun biraz üstünde olabilir.

Bence daha önemli bir husus, müellifin bizdeki eski yayınlardan hiç haberdar görünmemesidir. Çünkü *Kitab-ı Celve* ve *Mushaf-ı Reş*'in (ki bu iki kitap, Yezidiler'in Kutsal Kitapları olup ikinci yazımızda haklarında bilgi verilecektir) ilk defa kendisi tarafından yayınlandığını iddia etmektedir. Bunlar arasına Şeyh Adi'nin yazdığı söylenen İlahi de dahildir. Halbuki adıgeçen Kutsal Kitaplar'ın çevirisi bundan 70 yıl kadar evvel (1926'da) Mehmed Şerefeddin tarafından Arapça'dan yapılarak *Darülfünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası*'nda neşredilmişti. Aynı metin bugünkü dile çevrilerek Şevket Beysanoğlu'nun Yezidiler hakkındaki kitabında yeniden yayınlanmıştır.[14]

Yezidilik'te Şeytan'ın Yeri

En yeni ilmî eserlerde bile Yezidilik, İslâm'ın en kenarında kalmış olsa da İslâmiyet çerçevesinde ve onun mezheplerinden veya bunlara dahil özel gruplardan biri olarak ele alınmaktadır.[15]

Fakat bence bu tutum şeklî kalan bir tasnif anlayışından doğmaktadır. Çünkü İslâmi birçok unsurlara sahip olmasına rağmen Yezidiliği İslâmiyete dahil bir inanç gibi incelemek pek isabetli bir fikir değildir. Sadece bazı tarihî bilgilerden ve olaylardan kaynaklanmaktadır. Çünkü bu dinin kurucusunun Şeyh Adi olduğu kabul edilmekte, bu zatın ise bir İslâm mutasavvıfı olduğu gözönünde tutulmakta hattâ "Sünni" olduğu özellikle vurgulanmaktadır. Tasavvufun İslâm'la direkt ilgisi olup olmadığı meselesi bir yana, İslâmiyet'in esaslarından pek çok uzaklaşmış olan Yezidilik'in İslâmiyet'ten başka birçok dinden de çeşitli unsurları bünyesine almış, "karma" bir din olduğu rahatça söylenebilir. Bu konuya yeri geldiğinde dönülecektir.

Yezidilik'te Passif Tanrı (Deus Otiosus)

Yezidi dininde en kutsal varlık "Melek Tavus"dur. Bu, aslında bizim Şeytan dediğimiz yaratık ise de, onun bu dindeki mevkii ve mahiyeti bambaşkadır. Bunu açıklamaya çalışalım. Yezidilik'te Melek Tavus'un yeri çok önemlidir fakat o Tanrı'nın kendisi değildir. Onu da Tanrı yaratmıştır. Bu husus Yezidiler'in Kutsal Kitaplarında açıkça ifade edilmiştir.

Brahma dini gibi bazı dinlerde ve Yezidilik'te Tanrı, kâinatı ve dünyayı yarattıktan sonra, bir tarafa (göklere) çekilmiş ve insanların yaptıklarıyla

13 Schimmel, Annemarie **Mystische Dimensionen des Islam –Die Geschichte des Sufismus-** München, 1992, Sh. 276 vd.

14 Beysanoğlu, Şevket **a.g.e.,** sh. 12 vd.

15 Ende, Werner-Steinbach **Der Islam in der Gegenwart,** München, 1984 Yeziden, sh. 519.

Şemseddin Sami, Kamus ul Âlâm'da nere deyse yüzyıl evvel, Yezidiler'in "ismen müslüman" olduklarına işaret etmiştir ki bu da onun ne kadar uyanık zekâlı bir insan olduğunu göstermektedir.

ve mukadderatı ile artık bizzat ilgilenmez olmuştur. Buna teoloji (din ilmi) de "Deus Otiosus" (Passif Tanrı) denilmektedir. Böyle bir Tanrı artık insanlar gözünde (pratik) önemini kaybeder. Çünkü ondan kendilerine artık ne bir zarar, ne bir yarar gelir. Halbuki insan denilen yaratık, yararları peşinde koşan bir mahluktur. Tanrı'ya yapılan duaların, sunulan kurbanların amacı, ondan bir zarar gelmemesi veya beklenen bazı yararların gelmesidir. Bunun içindir ki dinler, insanlara cennet vaad eder, sonsuz bir hayat müjdeler ve kendine sığınıp, emirlerine uyanları birtakım felaketlerden koruyup, çeşitli yararlar ve mutluluklar getireceğini söylerler. Buna karşılık insanlar da dualarla, kurbanlarla ve dinin emirlerine uymakla, sunulan nimetlere şükranlarını göstermiş olurlar.

Kâinatı yaratan bir Tanrı'nın, dünya işlerine ilgisiz kalması, kendisinden birçok şeyler bekleyen insanların da ona verdikleri önemi azaltır. Tanrı kâinatı yaratıp sonradan göklere çekilirken, şüphesiz dünyanın ve insanların mukadderatını başka bazı kutsal güçlere bırakır. Bunlar aslında Tanrı adına ve yerine bu görevi yerine getirirler. İşte bu noktada Yezidilik'te "Melek Tavus" ortaya çıkmaktadır.

Kutsal Yaratık Melek Tavus

Yezidilik'te âlemin yaratıcısı Tanrı, dünya işleriyle meşgul olmayan bir "Deus Otiosus" olduğundan, insanları yakından ilgilendiren dünya işlerinde onun yerine "Melek Tavus" kaim olmuştur. Hıristiyanlık ve Müslümanlıkta Şeytan, bilindiği gibi, insanları kötülüklere teşvik eden eski bir Melek'tir. Eski diyoruz, çünkü Tanrı "Adem'e secde etmelerini emrettiği zaman bütün Melekler riayet ettiği halde Şeytan, Tanrı'dan başkasına secde edemeyeceğini esasen Adem'in topraktan halbuki kendisinin ateşten yaratıldığını yani daha üstün olduğunu ileri sürerek, Tanrı'nın emrine karşı gelmiş, bunun üzerine lânetlenip, gözden düşmüştür. Şeytan insanları ifsad edip, kötülüklere teşviki amaç haline getirdiğinden Kur'an'da onun şerrinden Tanrı'ya sığınma tavsiye edilir. Birçok âyette Şeytan aleyhinde ağır ithamlar, aşağılayıcı nitelendirmeler vardır.

Halbuki Yezidilik'te evvela "Şeytan" kelimesinin ağza alınması şiddetle yasaklanmıştır. Daha önemlisi Yezidiler bizim "Şeytan" dediğimiz yaratığı "Melek Tavus" diye isimlendirmekle kalmayıp, ona bambaşka vasıflar izafe etmişlerdir. Melek Tavus, sadece bir Melek değil, onların en büyüğüdür. Şeytan, esasen Melek'lerden biri idi. Fakat Tanrı'nın, Adem'e secde etme emrine uymayınca lânetlenip, itibardan düşmüştü.

Bu hareketinden sonradan çok pişman olan Şeytan, Yezidiler'in inancına göre yedibin yıl ağlamış ve yedi küpü gözyaşları ile doldurmuştur. Tanrı, bu durumda onu affetmiş ve eski itibarını iade etmiştir. Yani artık o eskisi gibi büyük bir Melek, hatta Melek'lerin en büyüğü olarak itibarını yeniden kazanmıştır.

Yezidilik'te bizim bildiğimiz ve anladığımız manada "şeytan" düşüncesinin olmaması, Yezidilik'te "Kötülük Prensibi"nin reddedilişi ile yakından bağıntılıdır. Yezidilik'in "gerçek temel düşünceleri"ni meydana çıkarmayı deneyen önemli yazarlardan biri Profesör Max Horten olmuştur. Horten, aslında Hıristiyan bir din adamı olduğu halde, hemen bütün ilmi çalışmalarını İslâm Felsefesinin çeşitli meselelerine hasretmiştir. Bu konularda yazdığı pekçok araştırmanın olgun bir meyvası olarak yayınladığı son büyük eserinde, konumuzla ilgili olarak şunları yazmaktadır: "Yezidilik, eski İran Dualizminin (İyilik Tanrısı, Kötülük Tanrısı diye ikili bir Tanrı anlayışının) aşılmış bir şeklidir. Yezidiliğin ana öğretisini "Kötülük" diye bir şeyin kabul edilmemesi yani kötülüğün bir gerçeklik olmadığı iddia ve düşüncesi teşkil eder. Yezidilik'te "Kötü" diye bir şey kabul edilmez. Bütün şeyler "Logos" (Tanrı)dan kaynaklanır ve bunların hepsi iyidir. Onların bazılarına kötülük izafe etmek, insanların, kendi düşünüş ve anlayışı sonucudur ve gerçek değil, itibari olan hükümlerdir. Böylece ontolojik açıdan "Kötülük"ün kabul edilmemesi sonucunda sadece "Şeytan"ın varlığı reddedilmiş olmakla kalmıyor, aynı zamanda Cehennemin ve bütün insanlarca tevarüs edilen günah (Erbsünde) inancının, keza insan soyunun hidayete, kurtuluşa ulaştırılması ihtiyacının (Erlösungsbedürftigkeit) varlığı da (ki bu son iki kavram Hıristiyanlığa mahsus inançlardır) inkar edilmiş olmaktadır. Yezidiler'de ruhun, bir bedenden başka bir bedene göçmesi (Seelenwanderung) yoluyla affedileceğine inanılmaktadır."[16]

Horten'in özetle açıklamaya çalıştığımız sözlerinden anladığımız kadarıyla, "Kötülük" esasını kökten reddeden Yezidilik'te bizim kabul ettiğimiz anlamda bir "Şeytan"ın yeri yoktur. Böyle olunca da onları "Şeytana Tapanlar" diye nitelemek büyük bir hatadır.

Son zamanlarda "Şeytana Tapanlar" sıfatının yanlışlığı o kadar iyi anlaşılmıştır ki, artık kitapların yalnız metinlerinde, içlerinde değil, kapaklarındaki başlıklarda bile, adıgeçen yanlış nitelemeye bir nevi tepki gösterilmektedir. Londra'da 1962'de yayınlanmış bir eserin başlığında şunlar yazılıdır:

Taufiq Wahby: Remnants of Mitraism in Hatra and Iraqi Kurdistan and its traces in Yazidism. (*The Yazidis are not Devil Worshippers*) Yezidiler şeytana tapanlar değildir!

16 Horten, Max **Die Philosophie des Islam,** München. 1924 sh. 126 vd.

Mostar Köprüsü Nasıl Yapılmış Olabilir?

HASAN KURUYAZICI

Bosna-Hersek'in Mostar kentindeki ünlü köprü bir süredir yeniden kültür ve sanat çevrelerinin çok konuşulan konusu haline geldi. Aslında ülkede iç savaşın başlaması ve Mostar'ın topçu ateşine tutulmasıyla birlikte, bu eşsiz mimarlık yapıtının zarar göreceği korkusu da akıllardan çıkmaz olmuştu. Sonunda korkulan başa geldi ve 1993 Kasım'ında köprü Hırvat topçusunun mermileriyle parçalanarak yok oldu. Olaylara dar bir açıdan bakıldığında, bu ülkede yaşanan savaş felaketinin ve insanların karşı karşıya kaldıkları vahşetin yanında, bir köprünün yok olması önemsenmeyebilir. Ama eğer insanlığı bir kültür bütünü içinde görüyorsak, insanoğlunun uğradığı barbarlık kadar, yarattığı kültürü oluşturan öğelere yönelik saldırılardan da aynı ölçüde nefret duyarız. Mostar Köprüsü de, insanoğlundan ayrı düşünülemeyecek olan kültürün bir parçası idi ve yok edilişi tabii ki insanlık ve kültür adına derin bir üzüntüye yol açtı.

Bu derginin başka sayfalarında okuyacağınız Robert Anhegger'in Mostar Köprüsü'nün yapılışına ve mimarına ilişkin makalesini Türkçe'ye çevirirken, bu konuda bazısını önceden bildiğim, bazısını da ilk kez bu fırsatla gördüğüm çeşitli yazıları[1] bir arada gözden geçirme olanağını buldum. Bunlarda iki şey dikkatimi çekti. Eski olsun, yeni olsun bütün yazarlar ağız birliği etmişcesine, Mostar Köprüsü'nün eşsiz güzelliğinden, bir de yapımının o dönem için bir teknik harikası olduğundan söz ediyorlardı. Hatta bazısı daha da ileri gidiyor (sanki günümüzde ortaya çıkan durumu bilmiş gibi), bu köprü bir biçimde yıkılacak olursa, bir daha yapılmasının olanaksızlığını ileri sürüyordu. Ben yazık ki Mostar Köprüsü'nü göremedim, sadece resimlerinden tanıdım. Ama bu bile, çıplak gözle aslını görmenin, insan için ne kadar görkemli, benzeri az bulunur bir yaşantı oluşturacağını anlamama yetiyordu. Bunun için, Mostar Köprüsü'nü gerçekten görüp de ona hayran olan, ya da günümüzdeki moda söyleyiş biçimiyle "çarpılan" insanların duygularını çok iyi anlıyorum. Sanıyorum ki köprünün insanlarda uyandırdığı bu duygular, bir yandan kentin her iki kıyıdaki silüeti önünde oluşturduğu zarif, "estetik" dolu görünümünden, bir yandan da gürül gürül akan Neretva Nehri'nin suları üzerinde, ta yüksekte, 30 m'ye varan "büyük" bir açıklığı sadece tek gözlü bir kemerle, bir seferde geçmesinden kaynaklanıyordu.

Evet, köprü gerçekten eşsiz bir güzellikteydi; ama yapılışı teknik bakımdan o dönem için bir mucize miydi acaba? Teknik konuların yabancısı olanları en çok etkileyen şey "büyük" ölçüler olmuştur her zaman. İnsanlar görkemli, "büyük" yapıların sırrını hep "büyük" boyutlarda aramışlardır. Selimiye'nin kubbesini Ayasofya'dan daha "büyük" yaptığına ilişkin Sinan'a yakıştırılan sözler,[2] gerçek olmadığı halde günümüzde bile hâlâ tekrarlanıp durmaz mı?

Neretva Nehri'nin suyu belirli zamanlarda kuruyor ya da azalıyorsa ve bu durumda nehir yatağının zemin yapısı da elveriyorsa, açıklık ne kadar büyük olursa olsun, burada köprü kemerini taşıyacak bir iskele kurulabilirdi. O zaman akla ilk gelen şey, tek büyük açıklık yerine, daha küçük açıklıklı iki ya da üç gözü bulunan bir köprünün yapılabileceği oluyor. Kemerleri daha küçük olacağı için böyle bir köprünün yüksekliği de az olacak, bu durum da iki sakınca doğuracaktı. Birincisi, yüksekliği fazla

"Büyük Mostar köprüsü, iki kulesi ile Neretva nehri üzerinde bir kavs-i kuzah (ebem kuşağı) gibi uzanmaktadır." Mostarlı şair Derviş Paşa.

teknolojisinin olanakları gözönünde tutularak, köprünün nehrin üzerinde nasıl yapılmış olabileceği araştırılmaktadır. Ama bunun, köprünün kendisi görülmeden, genel teknik bilgilerden yola çıkılarak ve ortalama sayısal değerler kabul edilerek yapıldığı ve sadece kuramsal bir varsayım olduğu gözden uzak tutulmamalıdır. Mostar Köprüsü bugün yıkılmış bile olsa, iki uçta kalan ayaklardaki izlerin incelenmesiyle, taşların türü, boyutları, birbirlerine nasıl bağlandıkları gibi konularda kesin veriler sağlanabilecek, bu veriler de burada ileri sürülen yöntemin gerçeğe ne derece uyduğunun ortaya çıkarılmasında yardımcı olacaktır.

olmayan bir köprünün her iki kıyının hizasının altında yer alacağıydı. İkinci ve daha önemli sakınca ise, alçak bir köprünün nehir yükseldiği zamanlarda su altında kalarak kullanılamayacağıydı. Üstelik hızla akan sel suyunun yapacağı basınç ve akarken getireceği kütüklerin çarpmasıyla köprü zarar görecek, belki de yıkılacaktı. Nehrin yükseldiği dönemlerde suyun üzengi hizasını 2,5 m kadar geçtiği, 1860'ta da kilit taşının 5,5 m altına kadar yükseldiği bilinmektedir (Ayverdi, s. 282).

Tek açıklıklı bir köprü yapılmasının nedeninin, bu sakıncaları ortadan kaldırmak olduğu düşünülebilir. Ama nehrin suyu hiçbir zaman kesilmiyor, dolayısıyla nehir yatağının içine iskele kurulmasına olanak vermiyorsa, o zaman tek açıklıklı köprü zaten tek seçenek olarak kalmaktadır. Bir kez bu karar alındıktan sonra, öyle sanıyorum ki, köprünün yapımını zorlaştıran şey, geçilen açıklığın "büyüklüğü" değil, bu işin bir akarsu üzerinde yapılması zorunluluğu olmuştur.

Bu yazıda, geleneksel mimarlığın ve bilebildiğimiz kadar o dönemin

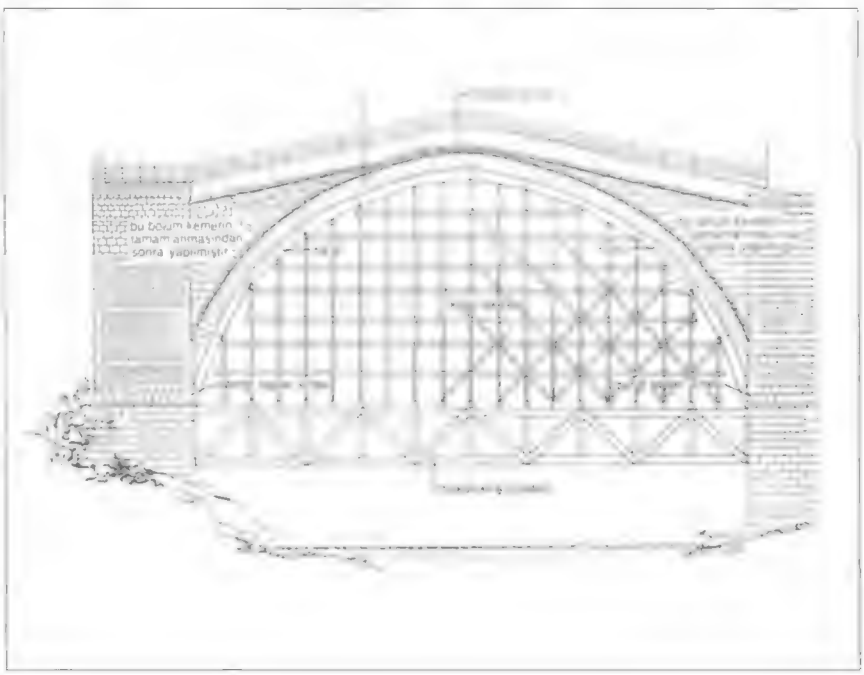

Şekil 1: Makas kirişler nehrin üzerinde iki yaka arasına böyle yerleştirilmiş olabilir. Sonra onların üstüne kalıp iskelesi ve kalıp oturtulmuştur. Tabii makas kirişler daha başka (örneğin çatı kirişi gibi üçgen) biçimde de yapılmış olabilir. Bu çizimde köprü Ayverdi'den olduğu gibi alınmış, öbür bölümler şekle şematik olarak işlenmiştir.

Geleneksel mimarlıkta, ölçüleri ne olursa olsun, taş ya da tuğla hangi malzeme kullanılırsa kullanılsın (konu edilen örnek taştan olduğu için bu paragrafta sadece taş malzemeden söz edilecektir), bir kemeri yapmak için önce ahşap bir kalıp kurmak gerekir. Sonra iki yandan başlanarak taşlar kalıbın üstünde yatay sıralar halinde örülür. Bu taşlar önceden hafifçe konik bir biçim verilerek hazırlanır. Böylece kalıbın üstünde yerine yerleştirilen her taşın ekseni, kemerin merkezine doğru yönelmiş olur. Başka bir deyişle, ayrı ayrı her taşın merkezinden indirilecek hayali doğrular, kemerin merkezini oluşturan hayali noktada birbirleriyle kesişir. Böylece örülerek yükselen taş sıraları kalıbın tepe noktasına kadar ulaşır; en tepede, kilit taşı adı verilen ortadaki taşın da yerleştirilmesiyle kemer "kilitlenir", "Kilitlenme" kemerin (konik biçimli taşların her biri iki yanındaki taş tarafından sıkıştırıldığı, dolayısıyla aşağıya kayıp düşmesi engellendiği için) hem kendi kendini, hem de üstüne bindirilecek yükleri taşıyacak hale geldiğini, yani tamamlandığını anlatan bir terimdir. Bundan sonra kemerin altındaki kalıp da sökülüp alınır.

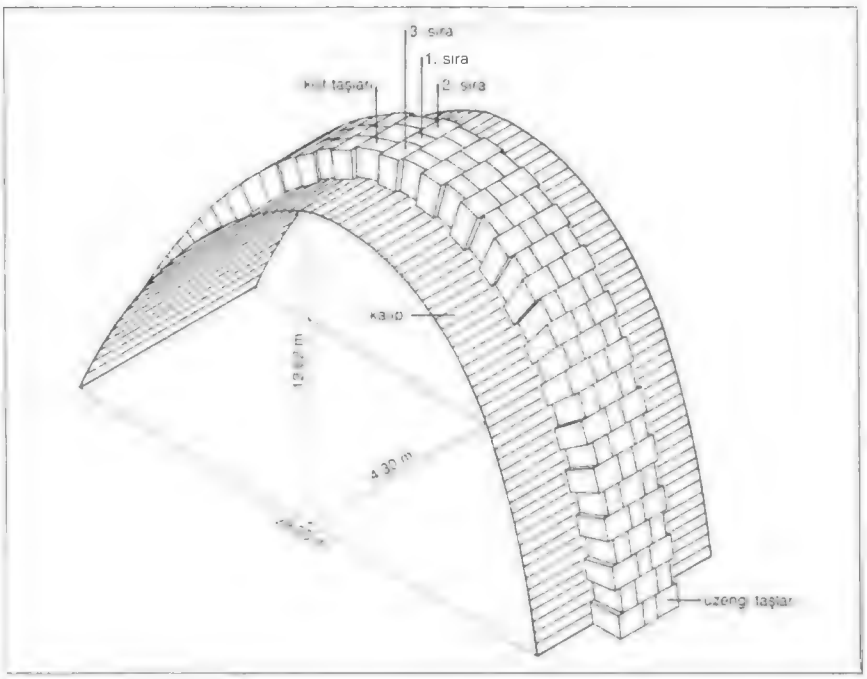

Şekil 3: Ortadaki ilk sıradan sonra sağındaki ve solundaki sıraların örülüşü. Kalıba binen yük her seferinde sadece bir sıra taşın ağırlığı olmaktadır.

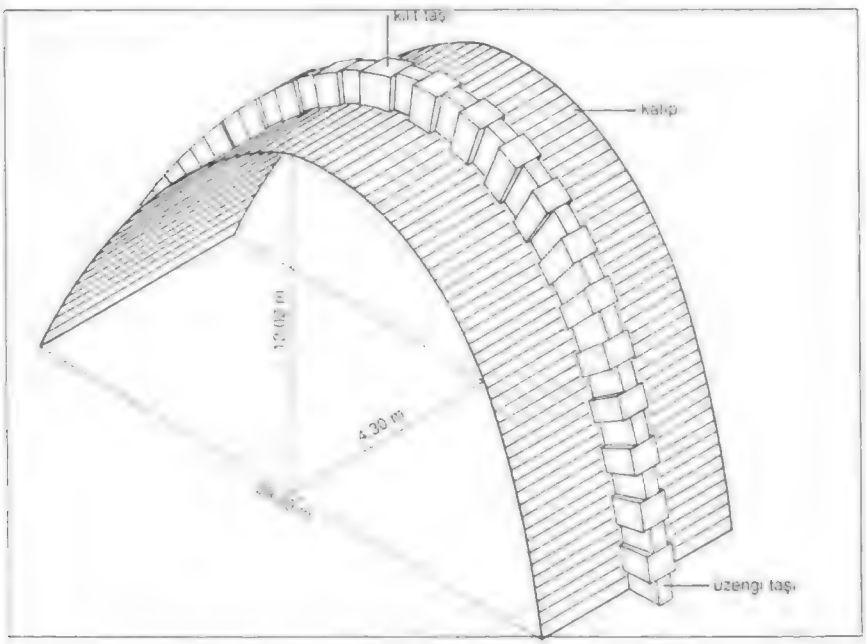

Şekil 2: Ortadaki ilk sıranın örülüşü. Bütün sıraların birbirini tutarak sonuçta bir bütün oluşturması için taşlar şaşırtılarak örülür. (Bu ve izleyen öbür üç şekil ölçekli değil, sadece şematik olarak çizilmiştir.

En tepedeki kilit taşı konmadan kalıbın kaldırılması durumunda, henüz "kilitlenmemiş", yani kendi kendini taşır hale gelmemiş olan kemerin çökeceği açıktır. Bunun bir anlamı da, kilit taşının konduğu ana kadar, kemeri oluşturan bütün taşların ağırlığının ahşap kalıba bineceğidir. Onun için kalıp, taşların toplam yükünü taşıyabilecek kadar güçlü bir iskeleye oturtulmalıdır. Böyle bir iskele de, hepsi yine ahşaptan olmak üzere, dikine ayaklar, bunları birbirine bağlayan yatay kuşaklar ve çapraz desteklerle kurulur (şekil 1).

İşte Mostar Köprüsü'nün yapımında en büyük zorluk, kalıbın oturtulacağı bu iskelede çıkmış olmalıdır. Çünkü nehrin suları üstüne böyle bir iskelenin kurulamayacağı açıktır. Kalıp iskelesini oturtmak için suyun üzerinde yukardan, bir kıyıdan öbür kıyıya kadar uzanan kirişler atmak gerekir. Kirişlerin ahşap makas biçiminde olduğu düşünülebilir.[3] Bunların hem kalıp ve iskelenin, hem de kilit taşları yer-

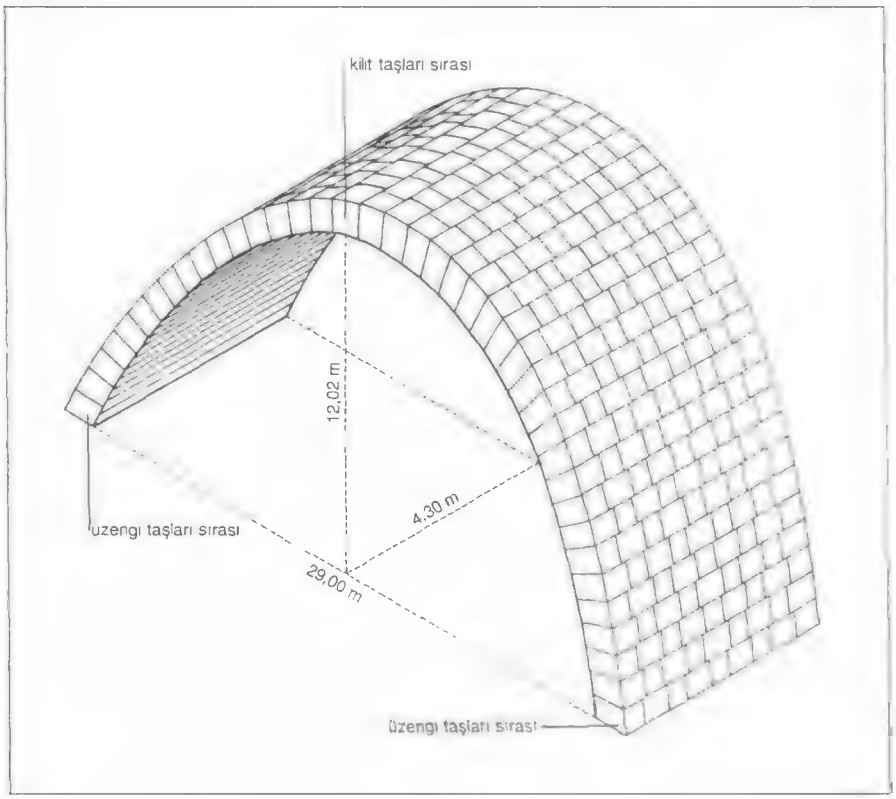

Şekil 4: Bütün kemerin örülüp bitmiş durumu. Bu aşamadan sonra kemer artık hem kendi kendini, hem de üstüne gelecek yükleri taşıyacağından, kalıp söküldü alınabilir.

için de şöyle bir varsayımdan yola çıkılabilirdi: Kullanılan taşların eni yaklaşık 45-50 cm olsa, 4,3 m enindeki kemerde yanyana 9 sıra taş yer alacaktır. Köprü kemeri, normal zamanlarda yapıldığı gibi bütün eniyle, yani 4,3 m olarak bir seferde örüleceğine (*Şekil* 5), önce 45-50 cm enindeki taşlarla tam ortadaki tek sıra, bir üzengiden bir üzengiye kadar örülerek ince bir kemer oluşturulursa (Şekil 2), bu kemerin eni toplam köprü eninin 1/9'u olduğu için, kilit taşı konana kadar ağırlığı da toplam köprü ağırlığının 1/9'u olur. Kilit taşının üzerine bu tek sıra taştan oluşan kemerin kalıba yüklediği ağırlık da sıfıra düşer. Bundan sonra bu sıranın önce bir yanındaki, o tamamlanınca da öbür yanındaki sıra örülür (Şekil 3); bu işlem 9 sıra da tamamlanana kadar, her seferinde yalnız bir sıra yapılmak koşuluyla sürdürülür Şekil 4).

leştirilip kendini taşır hale gelene kadar köprü kemerinin bütün taşlarının ağırlığını taşıyacak güçte ve ölçüde olması zorunludur. Bu ağırlığın (yani kirişlerin taşıması gereken yükün) kabaca hesaplanmasında Ekrem Hakkı Ayverdi ile Cevdet Çulpan'ın verdikleri bilgi ve ölçülerle, yine Ayverdi'deki köprünün cephe çizimi temel alındı (Ayverdi, s. 260 ve s. 282; Çulpan, s. 161). Sonuçta bulunan köprü ağırlığı 344 ton oldu. Kalıp iskelesinin ağırlığı da yaklaşık 30 ton alınırsa, makas kirişlerin taşıması gerekli ağırlık 374 tonu buluyordu.[4]

O tarihlerde makas kiriş için ahşaptan başka bir malzeme düşünülemeyeceğine göre, bu ağırlığı taşıyacak boyutlardaki kirişlerin yapılması neredeyse olanaksızdı.

Bu durumda çare, boyutları küçültmek için, kirişlere gelecek yükün azaltılması olabilirdi. Bunun

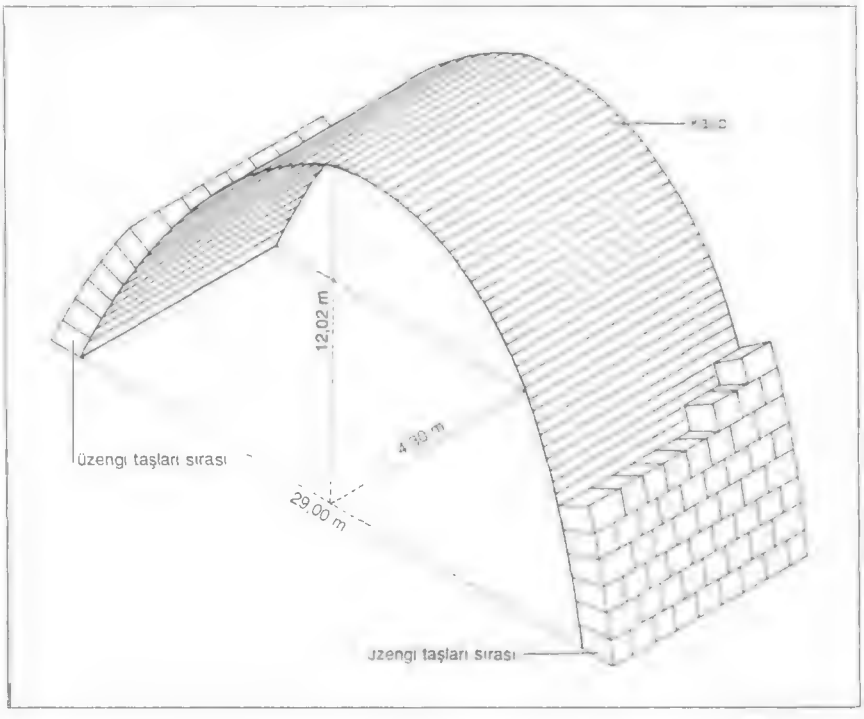

Şekil 5: Normal bir kemerin, üzengi taşları sırasından başlanarak yukarıya doğru örülmesi durumunda, en tepedeki kilit taşları sırası yerleştirilene kadar bütün yükü kalıp ve kalıp iskelesi taşır.

Böylece köprüden gelen yük hiçbir zaman toplam kemer yükünün 1/9'undan fazlası olmayacağı için, kirişleri de sadece bu yükü taşıyacak ölçülerde yapmak yeterli olacaktır. Bu yeni durumda kabaca yapılacak bir hesaba göre, nehrin üzerine bir kıyıdan bir kıyıya yerleştirilecek 29 m uzunluğunda, 3 m yüksekliğinde, üst ve alt başlıkları 10 cm x 25 cm boyutlarında olan 5 tane ahşap makas kiriş[5] yukardaki yöntemin kullanılması durumunda yapım sırasında köprünün bütün yükünü taşımaya yetecektir (Şekil 1). Böyle bir makas kirişin ağırlığı yaklaşık 1,5-2 t arasında olur ki, o da nehrin iki yakası arasında yükseğe gerilmiş halatlar üzerinde, makaralar ve palangalar yardımıyla kolaylıkla çekilerek kıyılardaki mesnetler üstüne oturtulabilir.

Nehrin kıyılarının sarp yamaçlar biçiminde olması, karşıdan karşıya yüksekten halat çekmeyi de, bu halat üstünden kirişleri kaydırmayı da kolaylaştırır.

Mastar Köprüsü'nü yaparken mimarının nasıl bir yöntem uyguladığını herhalde hiçbir zaman bilemeyeceğiz. Tabii çeşitli yollar tutmuş olabilir. Yukarda ele alınan yöntemi de uygulamamış olabilir. Ama o dönemin olanaklarıyla "uygulanabilir" bir yöntemin var olması, köprünün yapılmasının, öteden beri anlatılageldiği gibi öyle "mucizevi" bir teknoloji gerektirmediğini ortaya koymaktadır. İnsanlığın, kültürün her alanındaki gibi mimarlıkta da ilerlemesi, kazanılan bilgilerin çağlar boyu birbirine eklenerek sürmesiyle gerçekleşmiştir. Zigguratlardan piramitlere, Yunan ve Roma tapınaklarından Gotik katedrallere, Ayasofya'dan Süleymaniye ve Selimiye'ye kadar kesintisiz gelen bilgi birikimi göz önünde tutulduğunda, Mostar Köprüsü'nün yapıldığı 16. yüzyılda Osmanlı mimarlarının teknoloji alanında azımsanmayacak bir düzeyde bulundukları da kendiliğinden ortaya çıkar.

NOTLAR:

1 Bu yazılar için bak. R.Anhegger'in sözkonusu makalesindeki kaynaklar ve dipnotlar.

2 "Ve halk-ı cihan dayire-i imkândan haric didiklerinin birisi Ayasofya kubbesi gibi büyük kubbe devlet-i islâmiyede bina olunmamışdır deyu kefere-i fecerenin mi'mar geçinenleri Müslümanlara galebemiz vardır... didikleri bu hakirin kalbinde 'ukde olub kamış idi. Mezbur cami' binasında... bu kubbe-i 'âlinin andan altı zira' kaddin (4,54 m yüksek) ve dört zira' devrin (3,03 m geniş) ziyade eyledim" (Saatçi, s. 170). Sai Mustafa Çelebi'nin **Tezkiret-ül Bünyan**'da Sinan'a söylettiği bu sözler gerçeği yansıtmaz. Selimiye'nin kubbe yüksekliği 42,25 m, kubbe çapı 31,22 m'dir (Kuruyazıcı, s. 28). Ayasofya'nın kubbe yüksekliği 55,75 m'dir, kubbesinin çapı ise (biçimi hafif bozulduğu için) 32,95 m ile 33,90 m arasında değişmektedir (Van Nice, plates 4, 5 ve 28).

3 Burada akla gelebilecek bir soruya, büyük boyutlu makas kirişin o tarihte bilinip bilinmediği sorusuna yanıt verebilmek için, Osmanlılar'da daha çok menzil hanlarında rastlanan bir uygulamaya bakılabilir. Bu hanlarda dikdörtgen planlı büyük bir mekân ahşaptan ya da taştan ayak sıralarıyla iki, üç ya da dörde bölündükten sonra bir beşik çatıyla (iki eğimli çatı) örtülmektedir. Tabii çatıyı taşıtmak için de bu ayaklara oturan ahşap makaslar yapmak gerekmektedir. Çanakkale'de Çardak'taki Yakup Bey Kervansarayı (15. yüzyıl), Sinan'ın Büyükçekmece'deki Sultan Süleyman Kervansarayı (1566/67), Sedefkâr Mehmed Ağa'nın yaptığı Edirne'deki Ekmekçioğlu Kervansarayı (1609), Köprülü Mehmed Paşa'nın Bilecik yakınlarında yaptırdığı Vezirhan (1680) bu türün örnekleridir (Sözen, s. 278). Yine Sinan'ın İstanbul'da Toptaşı'ndaki Atik Valide Külliyesi'nde yer alan iki hanın da (1579'dan önce) bugün özgün durumlarını kaybetmiş de olsalar, zamanında üç sıra ayağa oturan iki eğimli bir çatıyla örtülü oldukları sanılmaktadır (Kuran, s. 182). Ekmekçioğlu Kervansarayı'nda 23 m'yi bulan açıklığın bir sıra ayakla ikiye bölündüğü ve ahşap çatı makaslarıyla geçildiği bugün de görülmektedir. Vezirhan ise günümüzde iyice harap durumdadır ve yalnızca duvarları ayakta durmaktadır. Ama genişliği 23 m'yi bulan dikdörtgen mekânlarından sağdakinin orta bölüme bakan duvarının tam ortasında, yerden 5 6 m yüksekte, dört tane yaklaşık 25 cm x 30 cm'lik ahşaptan yapılmış 50 cm x 60 cm boyutlarında bir bileşik kirişin kalıntısı görülmektedir. Büyük olasılıkla bu kiriş, mekânı ortadan ikiye bölerek açıklığı 23 m'den 11.5 m'ye indiren bir sıra ayağa oturuyor, kırma çatıyı taşıyan makas kirişler de bu bileşik kirişe ve altındaki ayaklara basıyordu. Demek ki burada da 23 m'lik bir açıklık ikiye bölünerek bir büyük makas kirişle geçilmişti.

4 Bunlara göre açıklığı ortalama 28 m olan köprünün karın uzunluğu (bir üzengiden öbürüne alt yüzeyinin uzunluğu) yaklaşık 40 m, kemer taşlarının kalınlığı yaklaşık 0,8 m, kemer eni 4,3 m idi. Kullanılan taşın cinsi bilinmediği için metreküp ağırlığı ortalama 2,5 t kabul edildi (travertenin metreküp ağırlığı 2,4 t, granitin 2,8 t). Bu durumda köprü kemerinin ağırlığı.
40 X 0,8 X 4,3 X 2,5=344 t oluyordu.
Kalıp iskelesinde de yaklaşık 50 metreküp kereste kullanılmış olsa (ahşabın metreküp ağırlığı 0.6 t alınırsa: 50X0,6=30 t) bunun getirdiği ek yükle kirişlerin taşıması gerekli ağırlık 374 t'u buluyordu.

5 Tüm kemerin ağırlığı 344 t
Bir sıra taşla örülen kemerin ağırlığı
344/9=38,2 t
İskelenin ağırlığı 30 t
Makas kirişlere gelen toplam yük
38.2+30=68,2 ton
Makas kirişlerin 1 m'sine gelen yük
88,2/29=2,35 t/m
Makas kirişlerdeki maksimum moment
2,35 X 292/8=247 tm
Makas kirişlerin yüksekliği 3 m kabul edilirse Kirişlerin üst ve alt başlıklarına gelen eksenel yükler 247/3=82,3 t (82,3 t basınç, 82,3 t çekme)
Çekme ve basınç için ahşabın mukavemeti yaklaşık 70 kg/cm2 alınırsa makas kirişlerin üst ve alt başlıklarının enkesit alanı
82,3 t = 82300 kg / 70=1175,7 cm2
Köprü enince (4,3 m) yaklaşık 1 m aralıkla 5 tane makas kiriş kullanılmış olsa, bir kirişin başlıklarının enkesiti 1175/5=235 cm2 = 250 cm2
Bu enkesit de 10 cmX25 cm (=250 cm2) boyutlarındaki ahşaplarla sağlanır.
(Kiriş boyutlarının hesaplanmasında yardımcı olan Prof. Altay Gündüz'e teşekkür ederim.)

KAYNAKLAR:

Aslanapa, Oktay. **Osmanlı Devri Mimarisi**, İstanbul, 1988.

Ayverdi, Ekrem Hakkı ve diğerleri. **Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri Yugoslavya**, II. cild, 3. kitab, İstanbul, 1981.

Çulpan, Cevdet. **Türk Taş Köprüleri**, Ankara 1975.

Kuran, Aptullah. **Mimar Sinan**, İstanbul, 1986.

Kuruyazıcı, Hasan. "Edirne Selimiye Camisi'nin Kubbe Boyutları", **Tarih ve Toplum**, sayı 120, Aralık 1993.

Saatçi, Suphi, **Mimar Sinan ve Tezkiret-ül Bünyan**, İstanbul, 1989.

Sözen, Metin ve diğerleri. **Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan**. İstanbul, 1975.

Van Nice, **Saint Sophia in Istanbul**.

Osmanlı Devleti'nde İnşaat İşlerinin Tarihi

Mostar Köprüsü

ROBERT ANHEGGER

Mostar Köprüsü 9 Kasım 1993'te, saat 8.30'da başlayan Hırvat topçusunun ateşiyle imha edildi.

Bu makale ilk kez *Oriens* dergisinde Almanca olarak yayımlanmıştı (VII, No. 1, 1954, s. 87-107). Türkçe'ye çeviri işini üstlenen ve konu üzerinde yeniden çalışırken ortaya çıkan sorunları karşılıklı tartışarak bana yardımcı olan Hasan Kuruyazıcı'ya candan teşekkür etmek istiyorum. Kendisi ayrıca, derginin başka sayfalarında göreceğiniz gibi, Mostar Köprüsü'nün mimarisi konusunda bir de yazı hazırladı. Şimdi gözlerim iyi görmediği için, ilk makalede Almanca'ya çevirerek yayınladığım yazma metinlerin asıllarını benim yerime okuyarak çevrimyazılarını hazırlayan Yücel Demirel'e sağ olsun diyorum. Son olarak da, Viyana'daki Milli Kütüphane'de bulunan Viyana Yazması'nın yeniden fotokopisini gönderen Prof. Dr. Andreas Tietze'ye teşekkür ediyorum.

Mostar Köprüsü ve mimari konusunda ilk araştırmalarımı yaptığım 1945'lerde Türkçe yazma kaynakların bir bölümü, savaş nedeniyle gönderilmiş oldukları Anadolu'dan hâlâ geri getirilmemişti. Bu konuda yazılmış benim görebildiğim makalelerde ise köprünün mimarı olarak Hayreddin'in adı geçmiyordu. O tarihlerde ulaşamadığım Sırpça, Hırvatça ve Makedonca yayınlarda Hayreddin'den söz edilip edilmediğini de bilmiyordum. Yugoslavya'daki yayınlardan ilk kez Ekrem Hakkı Ayverdi yararlandı ve *"Yugoslavya'da Türk Âbideleri ve Vakıfları"* adlı makalesini yazdı (*Vakıflar Dergisi*, III., İstanbul 1958, s. 151-223). Burada Alija Bejtic'e dayanarak (*Spomenici Osmanlijske Arhitekture u Bosni i Mercegovini*, Prilozi, III, Sarajevo 1952-1953, s. 229-298, ayrı baskı) köprünün mimarının Hayreddin olduğunu ve Alija Nametak'a dayanarak da (Novi Behar, VII, Sarajevo 1933, s. 35 ff) Hersek Sancak Beyi Hadım Haydar Paşa'nın emriyle Karagöz Bey'in gözetiminde inşa edildiğini belirtti. Daha sonraki tarihlerde de görebildiğim kadar E.H. Ayverdi *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri-Yugoslavya* (II. cilt, 3. kitap, İstanbul 1981, s. 280-263), Cevdet Çulpan *Türk Taş Köprüleri* (Ankara 1975, s. 158-163) kitaplarında, H.J. Kissling *Mostar Köprüsü* (Türkçe çevirisi, *Sanat Dünyamız*, yıl 1, sayı 3, Ocak 1975, s. 32-34, alınan kaynak belirtilmemiş), Candan Nemlioğlu *Mimar Hayreddin'in Mostar Köprüsü* (*İlgi*, Sonbahar 1993, 75, s. 10-15) adlı yazılarında aynı konuya değindiler. H.J. Kiessling köprüyü inşa bakımından değil, sanat yapıtı olarak ele almıştı. Böylesine büyük bir köprünün, çok daha iyi yerler dururken, hiç de uygun olmayan bir noktada inşa edilmiş olmasının kolay kolay açıklanamayacağını söylüyor, bunun ancak görkemli bir yapıt yaratmak amacıyla yapılmış olabileceğini öne sürüyordu. C. Nemlioğlu ise köprünün sanat dünyasındaki yerine işaret etmişti. Ayrıca *Arkitekt* (anonim, *Mostar: yeni bir hatıra*, 1993/3, s. 21-37 ve Amir Pasic, *Bosna mirası... Bosna'nın yarını...*, 1994/4, s. 76-87) ve Yapı (Amir Pasic, *Bosna-Hersek'te Mimari*, Eylül 1993, 142, s. 36-46 ve Amir Pasic, *Hedef: Mimari*, Şubat 1994, 147, s. 28-38) dergilerinde Bosna-Hersek üzerine yayımlanan ikişer yazıda da köprüye kısaca değinildi. (Yukarda verilen köprünün yıkılma tarihini C. Nemlioğlu ve A. Pasic'in yazılarından aldım.)

Bosna-Hersek'te Türk egemenliği döneminden kalma köprülerin içinde en etkileyici olanlar hiç kuşkusuz Drina Nehri üzerindeki on bir gözlü Visegrad (Vişgrad) Köprüsü ile Neretva Nehri üzerindeki tek bir büyük kemerden oluşan ünlü Mostar Köprüsü'dür.[1] Bunlardan birincisinin Sokollu Mehmed Paşa'nın isteğiyle 979 (1571) yılında Mimar Sinan tarafından (ya da en azından onun hazırladığı planlara göre) yapıldığı kesin olarak kabul edilebilirse de,[2] Mostar Köprüsü'nün mimarının kim olduğu son zamanlara kadar belirsiz kalmıştır.

Adını, Neretva Nehri'ni o noktada aşan bir köprüden (Sırp-Hırvat dilinde most=köprü) alan Mostar kenti 1440'ta kurulmuş olmalıdır; Saraybosna ve Bosna-Hersek'teki daha başka yerler gibi Mostar da ancak Osmanlı döneminde gelişti (1499).[3] Mehmed 'Âşık (bak. Kaynak No. 2) ve onu izleyen Kâtip Çelebi'ye (bak. Kaynak No. 3) göre bugünkü köprüden önce iki kıyıyı bağlayan ahşap köprü iyice yetersizdi; Evliya Çelebi'ye göre de (bak. Kaynak No. 4) kalın demir zincirlere asılı bu köprü "Latinler" zamanında yapılmıştı. Daha sonra halkın ısrarı üzerine bugünkü taş köprü yapıldı. Eğer Evliya Çelebi'nin verdiği tarih dizeleri doğruysa, 973'te (1565/66) inşa halinde olan köprü, 974'te (1566/67) tamamlandı. 19 m yüksekliğinde ve sadece 4,5 m eninde olan, 27,30 m'lik bir açıklığı aşan tek gözlü bir kemer halindeki bu köprü oldukça küçük, ama zamanına göre de o derecede gözüpek bir girişimdir; yapıldığı günden beri, gören herkeste hayranlık uyandırmaktadır. Anlaşılan mimarının adı çok çabuk unutulup gittiği için, bu konuda bir sürü rivayet çıkmıştır. Halk ona Roma Köprüsü demektedir; bazılarına göre ise Dalmaçya-İtalyan kökenli ustalar yapmıştır (bak. dipnot 3 ve 1). Mehmed Âşık ve ona dayanarak Kâtip Çelebi, köprüyü yerli bir ustaya maleden yöresel inancı tekrarlamaktadırlar; Evliya Çelebi'ye bakılırsa, mimarı Sinan'dır; son zamanlarda da köprünün Türk yapısı olduğu belirtilmiş, ama mimarının bilinmediği kabul edilmiştir. Örneğin Fehim Bajraktarovic (*Encyclopaedie des Islam*, "Mostar" maddesi) bu görüştedir, J. Keller (Baukunst, s. 424 f.) köprünün dayandığı iki kenardaki ayakların Roma döneminden kalmış olabileceğini ileri sürmektedir. 19. yüzyılın ortalarında bölgeye gelen seyyah Johann Roskiewicz ise (*Studien über Bosnien und die Herzegojina*, Leipzig ve Viyana 1888, s. 140) bu iki rivayeti birleştirmekte, köprüyü İmparator Traianus'un yaptırdığını, daha sonra da Sultan Süleyman'ın onarttığını belirtmektedir.

Bu savların hiçbiri doğru değildir. Köprü gerçekte, Ahmed Refik tarafından yayımlanmış olan bir belgeyle açıkça kanıtlandığı gibi (bak. Kaynak No. 1) Hayreddin adında bir mimarın yapıtıdır.

Ama bu savlar yanlış da olsa, Osmanlılar'da ya da en azından Avrupa'daki Türk topraklarında mimarlığı etkileyen güçlerden bir kesit ortaya koydukları için, tümüyle de önemsiz sayılmamalıdır. Aşağıda bu ilişkiler ana çizgileriyle belirtilmeye çalışılmıştır; konuya ilişkin kaynakların verilişinde de eksiksiz olma savı güdülmemiştir. Doğal olarak Roma Köprüsü bu çerçeveye girmez, daha çok halkbilimin alanı içinde kalır. Ama herhalde bu rivayetten de söz etmeye değer; çünkü kimin yaptığı unutulmuş ya da bilinmeyen önemli yapıları, mimarlık alanındaki göz kamaştırıcı başarılarıyla halkın anılarında, bulanık da olsa hâlâ yaşayan Romalılar'a bağlama eğilimi, Batı'da olduğu gibi Balkanlar'da da yaygındır. Eski Doğu Roma İmparatorluğu topraklarında Romalılar'ın yerini sonraları Bizans imparatorları, daha sonra da Cenevizler ve onların yanı sıra da efsanevi kişiler almıştır.

Dalmaçya-İtalyan kökenli ustalar savıyla birlikte, ayağımız ilk kez, çok sağlam olmasa da, tarihsel bir zemine basmaktadır. İtalya ile Osmanlı sarayı arasında, özellikle II. Murad, II. Mehmed, II. Bayezid dönemlerinde, ve daha sonra 18. yüzyılda kurulan kültürel ilişkiler konumuz bakımından önemli değildir. Avrupalı seyyahların anlattıklarının da bize büyük bir yararı yoktur. Örneğin Hans Dernschwamm 1553-55 tarihli günlüğünde (*Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien*, yay. F. Babinger, Münih, 1923, s. 14, 89) "Onların (Türkler'in) yapı ustaları savaş tutsaklarıdır..." demektedir. Gerlach da (1573) Türkler'in "kâgir yapılar"ını Hıristiyan tutsaklara, "özellikle de İtalyan (Welsch) olanlara yaptırdıklarını" büyük bir kesinlikle ileri sürmektedir (bak. Felix Ka-

---

1 (Mostar Köprüsü ve mimarı Hayreddin konusunda 1948 sonbaharındaki Türk Tarih Kongresi'nde kısa bir bildiri sunmuştum. Kongre bildirileri arasında basılan, bu bildirinin [IV. Türk Tarih Kongresi, s. 312-317] sorumluluğunu, yaptığım düzeltmelerin dikkate alınmamış olması nedeniyle üstlenmiyorum. Aşağıdaki makalede bu konu, yeni kaynakların ve bakış açılarının ışığında değiştirilmiş ve genişletilmiş olarak ele alınmıştır.) Bu makalenin çıkış noktasını oluşturan belgeye (kaynak No. 1) daha önce F. Babinger de işaret etmişti: F. Babinger, **Die Brücke von Mostar,** Morgenblatt, Zagreb, LIII. yıl, No. 115, 15 Mayıs 1938. Bu köprüye ilişkin iki belge de 1932 tarihli **Napredak** dergisinde, s. 11 f.'deki "Mostarski stari most" adlı makalede yer almaktadır (bu bilginin alındığı kaynak: Hazim Sabanovic, **Izdavanje Turskih Izvora za Istoriju Nasih Naroda,** Prilozi, I. Sarajevo 1950, s. 134). Ben bu yayını görme olanağını bulamadım.

2 Sinan'ın yapılarının listesinde gösterilmiştir. bak. Sa'i, **Tezkiret ül-bünyân,** İstanbul 1315, s. 40, No. 8; köprü için karş. Johann Keller, **Die Baukunst Bosniens und der Hercegovina, Bosnien und die Hercegowina**'da, Die österreichische Monarchie in Wort und Bild, Viyana 1901, s. 424 f.

3 Fehim Bajraktarovic, **Encyklopadie des Islam,** "Mostar" maddesi ve o maddede verilen kaynaklar, ayrıca **Bosnien und die Hercegowina,** s. 116 ff., s. 425 f.

Yüksek kemeri ile yerden ziyade göğü hatırlatmakta olan Mostar Köprüsü, üzerinde en çok durulan ve mimarî özellikleri en fazla övülen bir köprüydü. Köprünün yüzyılın başında basılmış olan eski bir kartpostalı. (Nezih Başgelen Koleksiyonu)

nitz, *Das Königreich Serbien und das Serbenvolk von der Römerzeit bis zur Gegenwart*, III., Leipzig, 1914, s. 789). Salomon Schweigger 1576-81 tarihli seyahatnamesinde (*Ein new Reissbeschreibung aus Teutschland nan Constantinopel und Jerusalem*, Nürnberg, 1639, s. 49, 107) Sinan'ın başyapıtı olan Edirne'deki Selimiye'den şöyle söz etmektedir: "Ama Türkler tarafından yapılmış değildir / çünkü (onların) böyle bir şeyi yapmaya güçleri yetmez / onu yapanlar savaşta tutsak alınmış serfler / özellikle de İtalyanlar'dır...", başka bir yerde de "bunlar (camiler) taş bloklarla yapılmıştır / ve taşlar öylesine ustalıkla bir araya getirilmiştir ki / sanki hepsi tek bir parçadan oluşmaktadır / ve sanki hepsi birden bir kalıba dökülerek yapılmış gibi / aralarındaki derzleri görmek neredeyse olanaksızdır / bunların hepsi de / öğrendiğime göre İtalyanlar tarafından inşa edilmiştir..." demektedir. Schweigger'de de açıkça belli olduğu gibi, hemen hepsi Türk düşmanı çevrelerden kaynaklanan bu tür hikâyelerde yan tutulduğu ortadadır. H. Lewenclaw ile R. Lubenau (1587) daha genel konuşmaktadırlar. Bunlardan ikincisine göre: "Önemli Türk beyleri yedi çeşit yapı yaptırmaya gayret ederler, çünkü ölümlerinden sonra sultan bunlardan başka her şeylerine el koyar. Tapınakları olan mescit ya da camiler, hastane demek olan imaretler (ki Yunanlılar buna maratia derler), kervansaraylar, halka açık hamamlar, en güzel çeşmeler, her çeşit akarsu üzerindeki köprüler ve kentler arasındaki taş kaplı yollar; Türkler bu yedi kalem işi seyre değer bulurlar, aynı İngiltere'de dağların, çeşmelerin, köprülerin, kiliselerin, kadınların, yünlü ürünlerin en görülmeye değer şeyler sayılması gibi" (*Beschreibung der Reisen des Reinhold von Lubenau*, Königsberg 1912-4, I, s. 81). Buna çok benzeyen bir bilgi Hans Lewenclaw'da bulunmakta (*Neuwe Chronica Türckischer Nation*, Frankfurt a.M. 1559, s. 180), içinde sadece hamamlar, çeşmeler, camiler ve kervansarayların bahsi geçen biraz daha kısa bir ifade de Herrn von Lichtenstein'in 1584 tarihli seyahatnamesinde yer almaktadır (aynı yapıt, s. 524). Bu anlatılanlardan gereksiz yerler ayıklandıktan sonra geriye kalan şey, en önce, inşaat işlerinde yerli ustaların yanı sıra Hıristiyan tutsaklarla yabancıların da yeteneklerine göre kâh sıradan işçi, kâh usta olarak kullanıldıkları gerçeğidir. Buna karşın, seyahatname yazarlarının İtalyan-

lar'dan söz etmesi de, Dalmaçya-İtalyan kökenli ustaların etkinliklerinin[4] ağızdan ağıza günümüze kadar anlatılagelmesi de, bana kalırsa sadece raslantı olamaz. Başka bir deyişle, özellikle Dubrovnik'ten ve ayrıca öbür Dalmaçya kentlerinden gelen İtalyan ustaların zaman zaman inşaatlarda belirli işlerde çalışmış olmaları gerekir.

Yerli ustaların durumu ise tümüyle başkadır. Loncalara kayıtlı ustaların çalışma alanlarının sınırının kesinlikle çizilmiş olmasına karşılık, bu yerli ustaların çoğu kâh duvarcılık, kâh dülgerlik ediyor, sonra yine ev inşaatında çalışıyorlardı. Bazı yörelerdeki belirli köylerin halkının hemen hepsi inşaat işleriyle uğraşıyor ve çoğu zaman mesleklerini uzak ya da yakın yerleşimler arasında dolaşarak uyguluyorlardı; bu nedenle de daha büyük kentlerde (hele İstanbul'da kesinlikle) ilgili yerel kuruluşlarla ve inşaattan sorumlu makamlarla anlaşmazlığa düşüyor olmalıydılar. 17 Sefer 980 (29 Haziran 1571) tarihli bir belge böyle bir durumu göstermektedir. Bu belgede, Rumeli'den ve daha başka yerlerden başkente gelen bazı kişilerin ne dülgerlik, ne de inşaat ilminden haberleri olduğu halde, ellerine arşını alıp mimarlık ettiklerinden yakınılmaktadır (Ahmed Refik, *Türk mimarları*, İstanbul 1937, s. 84, No. 17). Bu insanlar nerelerden geliyorlardı? En çok, Kuzey Makedonya merkez olmak üzere batıda Arnavutluk'un ortalarından doğuda Bulgaristan'ın dağlık bölgelerine kadar uzanan topraklardan. Yani Orta Arnavutluk'taki Kolonia, Dibra, Kastoria çevreleriyle batı Makedonya, yukarı Struma ve Morava nehirleri arasındaki dağlık bölgeler, Köstendil'in kuzeyindeki dağınık yerleşimler, sonra Zlitina havzasının batısındaki köyler deneyimli ustaların geldikleri yerlerdi. Rodoplar'la daha ilerdeki düzlüklerde inşaat işleri Siroka Leka'lı ve Bracigova'lı "Maystori"lerin, yani ustaların elindeydi; ama bu sonuncular buralara en erken 18. yüzyıl içinde Kastoria'dan göç etmiş olmalıydılar.[5] Çeşitli toplulukların varlığı, yöredeki halklar mozayiğinin renkliliğini yansıtmaktadır: Slavlar ve Yunanlılar, daha doğrusu Yunanlılaşmış Makedonlar, dilleri, duvarcıların konuştuğu bir tür gizli jargonun temelini oluşturan Arnavutlar ve hepsinden de önce hem ev ve köprü inşa eden, hem de duvarcı ve kaldırımcı olarak iş bulan Aromunlar, yani Balkan Rumenleri.[6] Sıradan ustalar yöreye özgü kerpiç ve taş evler inşa ediyor, deneyimli olanları da kilise ve köprü gibi daha büyük yapılar gerçekleştiriyorlardı. Örneğin Aziz Yuhanna'ya adanmış Rila Manastırı 1833'te yanınca, çoğu Makedonya kökenli olan Bulgar ve Aromunlar tarafından 1833-47 arasında yeniden inşa edilmişti (Jirecek, *Bulgarien*, s. 497); Bjela'da Jantra Nehri üzerindeki 12 gözlü taş köprüyü de Midhat Paşa zamanında, 1867-70 arasında bir Bulgar yapmıştı, o zamanki Turnovo hükümet konağı da onun elinden çıkmıştı; Semendria'daki 5 kubbeli kiliseyi yapanlar ise Aromunlar'dı.[7] Aslında bunların çoğu 19. yüzyıla ilişkin bilgilerse de, daha eskilerde durumun başka türlü olduğunu düşünmemizi gerektirecek bir neden de bulunmamaktadır.

Eldeki sayısız belgeden anlaşıldığına göre inşaat işleri, hiç olmazsa başkent İstanbul'da, sıkı bir denetim altındaydı ve yapı ustaları loncalarda bir araya getirilmişlerdi.[8] Ama görgü ve bilgisini çalıştığı inşaatlarda edinen ortalama bir ustanın yetişme biçimi, Balkanlar'daki bir meslektaşından da her halde çok farklı değildi; aslında 20. yüzyılın ilk yarısında bile İstanbul'daki yeni inşaatların bir bölümü, böyle bir ustalık geleneğinin devamı olan kalfalar eliyle yürütülmüştür. Serbest ustaların kendi hesaplarına çalışmaları genelde özel kişilere yaptıkları işlerle sınırlı olmalıydı; oysa bu tür ustalar hiç olmazsa 16. ve 17. yüzyıllarda, devlet inşaat-

4 bak. dipnot 3. Ayrıca karş. Herbert Taub, **Führer durch Jugoslawien,** Zürih 1929, s. 239. Bu kaynakta Visegrad Köprüsü üzerine şunlar yazıyor: "Teknığın bir harikası olan köprüyü Vezir Ahmed Sokolovic Paşa 1571'de Dubrovnikli ustalara yaptırmıştır; bu bilgi köprünün orta yerindeki Türkçe yazıtta yer almaktadır." Yazıtta Dubrovnikli ustalardan söz edilmesi olanaksızdır. Johann Kellner'e göre de (**Bosnien und die Hercegowina,** s. 428) Mostar Köprüsü'nü yapanlar "Dalmaçyalı, hatta belki de İtalyan ustalar" olabilir.

5 Karş. Johann Georg von Hahn, **Albanesische Studien,** Jena 1854, s. 41 ff.; Constantin Jirecek, **Das Fürstentum Bulgarien,** Prag-Viyana-Leipzig 1891, s. 208 ff., 312, 463; K. Nikoloff, **Das Handwerk und Zunftwesen in Bulgarien während der türkischen Herrschaft und nach der Befreiung,** Leipzig 1908, s. 24; Anton Pelz, **Über das Rhodope-Randgebiet südl. und südöstl. von Tatar Pazardzik,** Jahrbuch der k.k. geolog. Reichsanstalt, 39. cilt, s. 69-78, Viyana 1849, s. 76.

6 Felix Kanitz, **Die Zinzaren, Eine ethnographische Studie,** Abhdlg. der k.k. geographischen Gesellschaft, s. 44-48, Viyana 1883, s. 46 f.; Ami Boué, **Die Europäische Türkei,** 2 cilt, Viyana 1889, II, s. 44; Jirecek, **Bulgarien,** s. 125, 208 ff.; R. Staudinger, **Der historische Wohnbau in Serbien und seine geographischen Zusammenhänge,** Bulletin de la Société de Géographie de Beograd, 18. cilt, s. 57. Ayrıca karş. Evliya Çelebi, **Seyahatname,** V, İstanbul, 1315, s. 315, burada ileri sürüldüğüne göre, Gelibolu'daki Maydos kasabasından, İstanbul'daki evleri yapan birinci sınıf dülger ustalar yetişmekteymiş.

7 Felix Kanitz, **Donau-Bulgarien und der Balkan, Hist.-Georg.-Ethnogr. Reisestudien aus den Jahren 1860-1873,** 2. cilt, Leipzig 1877, s. 32; F. Kanitz, **Zinzaren,** s. 48 f.; ayrıca bak. Jirecek, **Bulgarien,** s. 208 ff.

8 Hans Lewenclaw 16. yüzyıl sonunda yapı ustalarının geçit resmini anlatır, **Neuwer Musulmanischer Histori Türckischer Nation...** Frankfurt am Main 1595, s. 506 f.; aynı şeyi Evliya Çelebi 17. yüzyılda yapar, **Seyahatname,** I, İstanbul 1314, s. 627 ff., bu geçit resmi daha da ayrıntılı olarak şu yapıtta yer alır: **Evliya Efendi, Narration of travels in Europa, Asia and Africa in the 17th century,** transl. by J. v. Hammer, 2 cilt, Londra 1834, II, s. 229 ff.

Mostar'dan bir genel görünüm. Sağda ortada köprü görülmektedir. Evliya'ya göre şehirde 53 mahalle, 3040 ev, 350 dükkân, 45 cami ve mescid bulunmaktaydı. (Nezih Başgelen Koleksiyonu)

larında sadece duvarcılık, dülgerlik vb. gibi işlerde çalıştırılmaktaydılar.

Resmi belgelerde, daha başka bir tanımı yapılmadan, sadece "mimar" olarak geçen sözcüğün[9] kendi hesaplarına, yani serbest çalışan ustaları (örneğin Manisa mahkemesinin 985 (1577) tarihli bir kararında sözü edilen ustalar gibi, (bak. M. Çağatay Uluçay, *Saruhanoğulları ve eserlerine dair vesikalar*, İstanbul 1940, s. 50) ne ölçüde kapsadığı konusunda ancak bir tahminde bulunulabilir. Devlete ait işlerde bu tür mimarların genelde daha çok bir beratla[10] belirli bir ücret karşılığı çalıştırıldığını kabul edebiliriz; doğal olarak bu, ömür boyu devam edecek bir memurluk anlamına gelmiyordu. 952 (1545) tarihli bir belgede (*Nilüfer*, No. 17, 1948) böyle bir durumdan söz edilmektedir. Bu miri[11] mimarların, Evliya Çelebi'nin sık sık adlarını saydığı[12] mimar ağalarına (ya da sadece mimar da denen mimarbaşılara) göre konumlarının ne olduğu daha kesin biçimde ortaya konmalıdır. Evliya Çelebi Üsküp'teki devlet görevlilerini sayarken bu mimarların görevlerini de şöyle sıralamaktadır: "Bir de işi kaleler ile camileri, han, hamam ve imaretleri onarıp yenilemek olan mimar ağa vardır."[13] Başka bir deyişle, onu dönemin devlet mimarı olarak tanımlayabiliriz. Etkinlik gösterdikleri kentlerin adıyla anılan mimarlarla da karşılaşmaktayız; Samakov Mimarı Ahmed[14] (yani Samakov kentinin mimarı Ahmed) ya da Kafkasya'nın Karadeniz kıyılarındaki Soğucuk Kalesi'ni yapan Kal'e Mimarı Yakub Ağa buna örnektir.[15]

Devletin inşaat işlerinin temelini hassa mimarları oluştururdu. Bunların sayısı, 932'ye (1525) doğru 18 olarak verilmişken (M. Zarif Orgun, Hassa mimarları, *Arkitekt*, VIII, İstanbul 1928, s. 336 ff.), 16. yüzyılda 40'a yükselmiş,[16] 1770'lerde de aynı miktarı korumuştu (Hüseyn Hezarfen, *Telhis ül-beyan fi kavanin âl-i 'Osman*, Venedik Yazması, San Marco, No. 91 varak 41a). Bugüne kadar yayımlanmış olan belgelere göre[17] şimdilik şöyle bir sıralama yapılabilir: Hassa mimar

9 **Anıt** (dergisi), I. Konya, 1949, No. 9, s. 22'de yayımlanan 979 (1571/72) tarihli mahkeme kaydıyla karş. Bu belgede bazı onarım işlerini yapmak için Kıbrıs'a atanan Ahmed bin Mahmud adındaki bir mimardan kefil göstermesi istenmektedir.

10 Karş. Kâmil Su, Balıkesıre dair vesıkalar, **Kaynak**, V., Balıkesır 1937, No. 51, s. 73: "berat-ı şerifle mimar olan..."

11 Karş. örneğin Ahmed Refik, **Onuncu asr-ı hicride İstanbul hayatı (961-1000)**, İstanbul 1933, s. 64 ff., No. 4 yıl 972 (1564).

12 Evliya Çelebi, **Seyahatname**, cilt V, İstanbul 1315, s. 389, 572, 586; VI İstanbul 1315, s. 108, 180, 194, 194, 229, 415, 454, 469, 478, 492, 513; VII, İstanbul 1928, s. 40, 46, 53, 61, 149, 350, 352, 355, 359, 365, 368, 370, 379, 391, 433, 437, 445, 668; VIII, İstanbul 1928, s. 202, 276, 287, 295, 306, 312, 317, 327, 341, 361, 381, 389, 613, 647, 705, 718, 736. – Tabii bu belirtilenler Evliya Çelebi'nin saydıklarının hepsi değil.

13 Bak. R. Anhegger, **Neues zur Balkantürkischen Forschung**, ZDMG, cilt 103, 1952, s. 73.

14 Muzaffer Erdoğan, Osmanlı mimari tarihinin arsiv kaynakları, **Tarih Dergisi**, 5 6, s. 95-122, İstanbul 1951-52, s. 121.

15 M. Erdoğan, aynı yapıt, s. 115; ayrıca bak. s. 105.

16 Nıc. Höniger v. Königshofen a.d. Tauber, **Des Türckischen Kaysers und Othomanischen Reichsbeschreibung**, Basel 1578, s. XXXJ; Ali Faik, **Volkswirtschaftspolitik der Türkei im 16. und 17. Jh.**, Kiel'de yapılmış ve yayımlanmamış doktora tezi 1921, s. 85'te buna karşılık 44 tane hassa mimarından söz ediliyor.

17 Hassa mimarlarının henüz eksiksiz bir listesi bulunmuyor, şimdilik karş. İ. H. Konyalı, **Azadlı Sinan (Sinan-ı atik)**, İstanbul 1953, s. 77, bu kaynağa göre Azadlı Sinan 'Sultanî emirî mimar', yani sultanın mimarı idi; A. Refik, **Türk mimarları**, İstanbul 1937 (yeni baskısı 1977); Necmettin Emre'nin bu kitaba ilişkin eleştirisi, Arkitekt, VII, İstanbul, 1937, s. 11 ff.; Kemal Altan, Mimari eserlerimiz ve mimarlarımız, **Arkitekt**, VI, İstanbul 1938, s 154, 196, 345 ff.; İzzet Kumbaracılar, Türk Mımarları, **Arkitekt**, VII, İstanbul 1937, s. 59 f.; M. Zarıf Orgun, Hassa mimarları, **Arkitekt**, VIII, İstanbul 1938, s. 336 ff; M. Erdo-

kalfaları,[18] kimi zaman sadece üstad olarak da anılan hassa mimarları (karş, A. Refik, *Onuncu asr-ı hicride İstanbul hayatı (961-1000)*, İstanbul 1333, s. 32 ff., No. 14 yıl 980/1573 ve M. Erdoğan, *aynı yapıt* s. 115 yıl 1140 (başlangıcı 19. VIII. 1727) ve s. 105 yıl 1177 (başlangıcı 12. VII. 1763), hassa ayak mimarları[19] (belirli bir görev bölgesi olmayıp, zaman zaman iş verilen mimarlar), hassa başmimarları, hassa mimarbaşı, yani sermimar, ki buna sadece mimar ağa[20] dendiği de olurdu. Ayrıca hassa mimarının yardımcısı sayılabilecek bir de hassa mimar kethüdasından söz edilmektedir (Ahmed Refik, *Hicri XI. asırda İstanbul hayatı (1000-1100)*, İstanbul 1931, s. 21, No. 43 yıl 1596). 985 (1577) tarihli bir belgede adı geçen mimar kâtibinin de asıl mimarbaşının kâtibi olması gerekmektedir. Varlığından *Hadîkat ül-cevâmi* dolayısıyla (I, s. 222, No. 11) haberimiz olan mimar şeyhinin ise inşaatçılar loncası içinde mi, hassa mimarları arasında mı yer aldığı belli değildir.

1890'larda Mostar'dan genel bir görünüm. Güneyden köprüye bakış. (Nezih Başgelen Koleksiyonu)

Sermimarlık çok önemli ve sahibine iktidar sağlayan bir makamdı.[21] Sermimar sadece başkentteki inşaat etkinliğini yönetmekle kalmaz, taşradaki resmi yapıların yapılması ve onarılmasını da denetlerdi.[22] Raporların ve keşif özetlerinin inşaat yerinde, yerli ya da bu iş için başkentten gönderilen bir görevli tarafından ve ilgili kadı'nın denetimi altında hazırlanıp üst inşaat amirliğine sunulması kuraldı. Kârname adı verilen planların hazırlanması ve onaylanması da bu amirliğin göreviydi [Bu konuda şu kaynaklarda bilgi vardır: Kemal Altan, Mimari eserlerimiz ve mimarlarımız, *Arkitekt* VI, İstanbul 1936, s. 199 ve M. Zarif Orgun, Hassa mimarları, s. 336, ayrıca Kamil Su'nun yayımladığı bir belgede de (*Muradiye Camii*, İstanbul 1940, s. 26, No. 49 yıl 991/1583) Muradiye'nin inşaatıyla görevlendirilen Hassa Mimarı Mahmud'dan, kendisine gönderilen Sinan'ın kârnamesini uygulaması istenmektedir.] Bütün bu söylenenlerden, bu örgütün ve onun başında bulunan en üst derecedeki mimarın, standart Osmanlı devlet mimarlığının oluşmasındaki rolü kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Tek bir merkezden yönetilen ve bütün imparatorluğu kapsayan bu örgütlenme 15. yüzyılın sonlarında biçimlenmeye başlamış ve sermimarlık görevini uzun yıllar sürdürmüş olan Sinan'ın döneminde de en üst noktasına ulaşmıştır. Sinan'ın güçlü kişiliğinin ve yaptıklarının etkisi öylesine büyük olmuştur ki, o dönemdeki başka mimarların yapıları da, adları da âdeta unutulup gitmiş, hatta zaten inanılmaz uzunlukta olan yapıtlarının listesinde bulunmayan bazı yapılar bile Sinan'a yakıştırılmıştır. Bu

ğan, belirtilen yerde, s. 105 ff. Sermimara kadar olan aşamalar üzerine bilgi için bak. Sa'i, **Tezkiret ül-bünyân**, İstanbul 1315 ve **Mimar Mehmed Ağa ve Risale-i mimariyesi**, yay. Tahsin Oz, Arkitekt neşriyatından No. 16, İstanbul 1944 (Bu sonuncu kaynağın yayıma hazırlanması çok özenli bir biçimde yapılmamıştır. Yeni Basım 1977, Yayına Hazırlayan Zeki Sönmez, Önsöz Metin Sözen, s. 13 ff ve s. 100 ff.)

18 Bunlardan, Çağatay Uluçay, **Saruhanoğulları**, s. 134 ve 143'teki 1075 (1665) ve 1081 (1670/71) tarihli mahkeme kayıtlarında söz edilmektedir.

19 M. Erdoğan, belirtilen yerde, s. 121'de açıklama yapmadan bundan söz etmektedir; ayrıca karş. "ayak naibi" terimi, bak. R. Anhegger, **Balkanforschung**, s. 72.

20 Karş. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı devletinin saray teşkilatı**, Ankara, 1945, s. 207 ve R. Anhegger, "Eyyubî'nin menâkib-i Sultan Süleyman", **Tarih dergisi**, I, İstanbul 1949, s. 128, ayrıca M. Erdoğan, Osmanlı mimarı..., s. 107, 111, 116 ve 121.

21 Onunla aynı konumda ya da ondan daha alt düzeyde, inşaat işleriyle ilişkili şehremini, bostancıbaşı, bina eminleri vb. gibi daha başka görevliler de vardı, ama bunların görevleri sadece yönetimle ilgiliydi.

22 Businello'nun, mimarbaşının yönetimi altındaki Osmanlı yapı polisi konusundaki tanıklığından da söz etmeye değer, bak. P. Businello. **Historische Nachrichten von der Regieringsart, des Sitten und Gewohnheiten der osmanischen Monarchie**, Stockholm 1778, s. 20; ayrıca karş. J. Tr. Plaut, **Türkisches Staatslexikon**, Hamburg 1789, s. 120.

Yüzyıllar boyunca ayakta kalmış olan Mostar Köprüsü Nisan 1992'de Sırp saldırılarıyla ağır yaralar aldı. Ancak bu insanlık dışı saldırılar bitmedi, sonunda 9 Kasım 1993'te Hırvat topçu ateşiyle yokedildi. (SIPA Press)

nedenle, sadece 17. yüzyılda yaşamış Evliya Çelebi'nin değil, günümüzün bir insanı olan Orhan Bozkurt'un bile (Hayreddin'in adının geçtiği belgeyi bilmesine karşın) Mostar Köprüsü'nü Sinan'ın yapısı saymasına şaşmamak gerekir (Orhan Bozkurt, *Koca Sinan'ın Köprüleri*, İstanbul 1952, yay. İTÜ, s. 51, 83).

Peki, kimdi bu Hayreddin, Mostar Köprüsü'nün yapılmasındaki rolü neydi?

En iyisi Mehmed 'Âşık'ın, Mevlâna Derviş Hüsâm-i Mostarî'den aktardıklarıyla başlamak (kaynak No. 2). Hüsâm-ı Mostarî, adından da anlaşılacağı gibi kadıydı ve Mostar'da doğmuştu. *Menâzir ül-'evâlim*'in yazılması 1598'de tamamlandığına göre, köprünün yapımıyla bu kaynak arasında en çok 32 yıl ya da daha az bir zaman yer almaktadır. Yani Hüsâm-ı Mostarî köprüyü doğrudan kendi gözleriyle görmemiş bile olsa, yine de inanılır bir tanık sayılmalıdır. Sinan'la ilgili öyküde bile tümüyle doğru bir yan bulunabilir; yalnız, o noktada taş bir köprünün yapılmasını olanaksız bulan Sinan değil de, halkın isteği üzerine durumu yerinde incelemek üzere gönderilmiş başka bir hassa mimarı olmalıdır. Ama ne olursa olsun, köprüyü yerli bir mimarın yapmış olduğu savından kuşku duyulmasını gerektirecek bir neden yoktur. Tabii onu serbest çalışan ustalar arasında arayacak değiliz; ama devlet hizmetinde çalışan doğrudan doğruya Mostarlı bir mimar olmasa bile, en azından Hersekli, hatta yukarıdaki belgede (bak. kaynak No. 1) adı edilen Hayreddin olduğunu düşünebiliriz. Ayrıca tarihsiz, ama yazısına ve kâğıdına bakılırsa 16. yüzyıldan kaldığı anlaşılan, Yeregümü'deki (bugün Ankara'da Ayaş yakınlarındaki kasaba) bir hamama ait kesin hesap belgesinde, bir Mimar Hayreddin'den söz edilmektedir.[23] Buna karşılık, bir de tarihli belge vardır: Istanbul'daki Sulu Manastır'ın bir duvarının onarılması için Sinan'la birlikte Hayreddin adında bir hassa başmimarı tarafından 971'de (başlangıcı 21.4 VIII. 1563) hazırlanmış bir keşif özeti (karş. Zarif Orgun, *Hassa mimarları*, s. 336 ff.). Bir yıl sonra Istanbul kadısıyla mimar başına gönderilmiş bir fermandan ise, miri mimarlardan Hayreddin adında pîr[24] bir kişinin

23 **Topkapı Sarayı arşivi kılavuzu I,** İstanbul 1938, s. 47, No. D 5991; burada da 16. yüzyıl deniyor, ama Yeregümü sözcüğünün açıkça okunmasına karşın, hamam yanlış olarak Ayaş'ta gösterilmiş. Yeregümü için karş. Avni Candar, **Anadolu coğrafya lugatı sınaçları, I, Ankara,** Ankara ty., s. 63. Yerköyü biçiminde de verilmiş, karş. Kâtib Çelebi, **Cihânnumâ,** İstanbul 1145, s. 644 ve Ebu Bekr Feyzi, **Hulasa-i ahval fi memalik Al-i 'Osman,** İstanbul Üniversitesi Kitaplığı, fotokopiler No. 28, s. 219.

24 Pîr sözcüğü sadece "yaşlı" anlamına gelmez, burada herhalde "deneyimli" anlamına kullanılmış olmalıdır.

varlığını öğreniyoruz. Bu Hayreddin'e, tartışmalı bir duruma açıklık getirmesi, sözkonusu bir kilisenin eski mi, yoksa yeni mi, yani izin verilmemesi gereken bir yapı mı olduğunu belirmesi için başvurulmuştur (Ahmed Refik, *İstanbul Hayatı* (961-1000), s. 64 ff., No. 4 yıl 971/1564).

Hersekli mimar ile adları edilen çeşitli Hayreddinler acaba tek ve aynı kişi miydiler?[25] Tabii bunu kanıtlamak olanaksız, ama veriler ve tarihler öylesine birbirine uymakta ki, hepsinin aynı Hayreddin olduğunu kabul etmenin gerekliliği kendiliğinden ortaya çıkıyor. Şimdilik şöyle bir varsayım ileri sürülebilir: Hersek'te doğmuş bir kişi (olasılıkla devşirilerek) devlet hizmetine alınıyor ve mimar olarak yetiştiriliyor, bilinmeyen bir tarihte Yeregümü'deki bir hamamın onarımını yürütüyor, yine bir onarım işi dolayısıyla 1563'te İstanbul'da hassa başmimarı olarak karşımıza çıkıyor, bir yıl sonra yeni yapılmış bir kiliseye ilişkin anlaşmazlıkta bilirkişi olarak görev yapıyor, 1566'da Mostar Köprüsü'nü inşa ediyor, bundan bir yıl sonra da Makarska Kalesi'ni yapmakla görevlendiriliyor, üstelik ilgili ferman metninden anlaşıldığına göre de bu işi hassa başmimarlığınca hazırlanmış planlara göre değil, kendi başına yapması, sadece askeri uzman olarak Hüsrev Paşa'nın görüşlerine uyması isteniyor. (Bu siparişin sonucunun ne olduğunu saptayamadım. *Führer durch Jugoslavien* (Yugoslavya Rehberi) s. 299'da Makarska'nın anlatıldığı bölümde bir kaleden söz edilmemektedir).

Mostar Köprüsü henüz bir yapı olarak ele alınıp incelenmiş değildir. Yine de (Orhan Bozkurt'un düşüncesine göre[26]) kemer taşlarının, daha üstteki bölümün taş örgüsünden bir silmeyle ayrılmış olması, Sinan'ın köprülerinde görülmeyen bir özelliktir. Bu daha çok, köprünün mimarının Hayreddin olduğunu düşündüren bir işarettir. Bütün bunlardan vardığımız sonuç, Mostar Köprüsü'nün mimarına bugüne kadar düzülen bütün övgülerin, artık Hayreddin'in hesap hanesine geçirilmesi gerektiğidir. Böylece, Osmanlı mimarlık tarihindeki adsız mimarlardan biri daha gün ışığına çıkmış olmaktadır.

25 Fermanda Hayreddin'in payesi başka belgelerde de olduğu gibi, belirtilmemiş, örneğin karş. Ahmet Refik, **Türk mimarları,** s. 90, No. 24 yıl 981/1573: Mimar Sinan..., s. 104, No. 35 yıl 986/1578: Mimara hüküm.. ve s. 118, No. 51 yıl 994/1585: Cami-i şerifin bina *mimarı olan...*; ayrıca Ahmed Refik, **İstanbul hayatı (961/1000),** s. 29, No. 11 yıl 980 (1572): Bazı mimarlar, s. 23, No. 1 yıl 968 (1559): Mimara hüküm; s. 64 ff., No. 4 yıl 972 (1564): Mimar ile.

26 Merhum Prof. Orhan Bozkurt'a nazik açıklamaları nedeniyle burada da teşekkür ederim. Bozkurt yukarıda anmış olduğum Sinan'ın köprüleriyle ilgili kitabında, bu önemli mimarın bugüne değin dokunulmamış bir etkinlik alanını ele almıştır. Ama getirdiği tarihsel açıklamalar eleştirel biçimde irdelenmelidir. Konumuzla ilgili bir örnek vermek gerekirse, yazar s. 9 f.'de Drama kadısı olan bir Hayreddın ile Mımar Hayreddın'i özdeşleştirmekte, sonra da bundan, Hayreddin'in köprüler müfettişi olarak Balkanlar'daki etkinlikleriyle ilgili sonuçlar çıkarmaktadır.

KAYNAKLAR

Giriş notu: Kâtib Çelebi (Kaynak No. 3) söylediklerini Mehmed 'Âşık'a (Kaynak No. 2) dayandırmaktaysa da, verdiği dörtlük 'Âşık'ta yoktur; buna göre Çelebi'nin, adını vermediği başka bir kaynaktan daha yararlandığı anlaşılmaktadır. Esirî'nin metni ise (Kaynak No. 5) bu kez sadece *Cihânnumâ*'daki ilgili yerin kısaltılmış biçimi olarak gösterilemez,[1] çünkü köprüden suya atlayan çocukların anlatıldığı bölüm ne Mehmed 'Âşık'ta, ne de Kâtib Çelebi'de bulunmaktadır. Bu bilgi belki de onun kendi gözlemlerine dayanmaktadır; çünkü ben Esirî'nin Evliya Çelebi'yi (kaynak No. 4) tanımış olabileceğini sanmıyorum. Evliya Çelebi'nin anlattığı olay tümüyle kendine özgüdür ve yavan yerleri de en az canlı yerleri kadar bol olan bu yazarın yapıtının en güzel bölümlerinden biridir. Hepsini görmüş olduğunu ileri sürdüğü ünlü köprüleri uzun uzun sayması da, Arapça ve Farsça sözcükleri sık sık yanlış kullanması da, anlattıklarının bütün olarak çekiciliğini azaltmamaktadır. Şiirselliği yakalamadaki o kendine özgü ustalığıyla Evliya Çelebi, tıpkı çağdaş bir röportaj yazarı gibi konunun özelliğini hemen kavramakta, sonra da bunu abartılı ifadelerden bir giysiyle sarmaktadır. O çok tartışılan, Evliya'nın anlattıklarının güvenilir olup olmadığı sorusu da burada onun lehine bir nokta haline gelmektedir: Ustalarına yemek götüren çırakların köprünün korkuluğu üstünde yürüdüklerinin anlatıldığı ikinci bir kaynak yoksa da, kentin karşı yakasının suyunun o dönemde de aynı bugünkü gibi Radabolja Pınarı'ndan sağlandığı herhalde doğrudur (bak. M. Preindlsberger Mrazovic, *Landschaftliche Schilderung, Bosnien und die Hercegowina*, s. 120). Köprüden Neretva Nehri'nin derinliklerine atlayan gözüpek çocuklara gelince, onları daha yeni bir yazar da anlatmaya değer bulmuştur (aynı yapıt s. 118).

*

1. 1568 tarihli belge, yayımlayan Ahmed Refik, *Mimar Sinan*, İstanbul 1931, s. 5, No. 3 ve *Türk mimarları*, İstanbul 1937, s. 75 f., No. 4.

1 Karş. R. Anhegger, **Neues zur Balkanforschung,** ZDMG, 104 (1953), s. 82 f.: M. 'Âşık, Kâtib Çelebi ve Esiri'nin Üsküb'ü tasvirleri.

Yeni Mektep'ten, Mostar Çarşısı'nın batı yakasının yüzyıl başındaki görünümü. Solda 1947'de yıktırılan Nezir Ağa Cami, ön tarafta kıyıda tabakhane kalıntıları ve arkada Fransisken Manastırı ve kilisesi. (Nezih Başgelen Koleksiyonu)

Mimarbaşıya (Sinan) hüküm ki:

Hersek Beyi Hüseyin dame izzahu südde-i saadetime mektup gönderüb Mearska (Makarska) iskelesinde bina olunmak ferman olunan kale binasıyçün mimar lazım olup ve bundan akdem Mostar Köprüsü'nü bina eden Hayreddin için bina ilminde mahareti olup kale-i mezbur binasına mimar tayin olunup gönderilmesin arzeylemeğin buyurdum ki, vusul buldukta mezkûr Hayreddin'i kale-i mezbure binasıyçün mimar tayin eyleyüb muaccelen gönderesin ki, varup müşarünileyh vech ve münasib gördüğü üzre kale binasına mübaşeret edüp itmam-ı maslahat eyliye.

Hersek Beyi Hüseyin Paşa'nın kapıkethüdası Davut'a verildi. Fi 9 Şevval 975 (6.IV.1568)

Dubrovnik Beyi'ne ve Hersek kadılarına da yardım için ayrıca hükümler yazılmıştır.

*

2. Mehmed 'Âşık, *Menazir ül-évalim*, tamamlanması Mayıs 1598. Karş. F. Babinger, *Geschitsschreiber der Osmanen und ihre Werke*, Leipzig 1927, s. 138 f., No. 115 - Halet Ef. (Süleymaniye Ktp.) No. 618 (müellif hattı), I., varak 114a; Nuruosmaniye No. 3032, varak 88a; No. 3033, varak 92b; No. 3426, varak 93a (bazı yerleri eksik).

Nehr-i Neretva bu nehir Bosna vilâyetinde arz-ı Hersek'ten câridir ve menba'ı Bosna cibâlidir ve kaviyü'l-ceryân ve seriyü's-seyrân ve kesîrü'l-mâ ve azîm ve amîk nehirdir ve bu nehir arz-ı Hersek'te kasaba-i Mostar içinden mührû eder ve kasaba-i mezkûrenin kürûm ve besâtîn ve cenînâtının aglebi bu nehrin verâsında olub ol cânibe mürûr için arz-ı nehrin tahminen yüzelli zirâ'-ı neccârî olduğu yerde hendek misâl iki dağ arasında evâilde ahşâbdan bir cisr binâ olunub lakin cisrin altında nehir içinden kavâid ve kavâim vaz'ına imkân olmamağla bu cisrin üzerinden halk mürûr ettikte hareket-i müelleme ile cünbân olub nüfûs-i halk müteezzi olurlardı ve bu nehir eyyâm-ı tuğyânda ol cibâlden eşcâr-ı dahîme ve azîme getürüb ve ceryânı kavî olmağın bu nehir içinde kavâid ve kavâim vaz'ı ile bir nice kemerli köpri binâsı müte'assir idi ba'dehu ol diyârın âyânından ba'zı bu cisrin mevzi'inin ahcârdan aynı vâhid üzre bir kantara-i azîme binâ olunmasın pâdşâh-ı firdevs-âşiyân merhûm Sultan Süleymân tâbe-sürâh hazretlerinin vücûd-i hayrâta masrûf ve mebzûl olan hazaisn-i cûd u itâlarından recâ edüb husus-ı kaziyye pâye-serîre arz olundukta üsvetü'l-mühendisîn ve üstâdü'l-müdekkikîn koca mi'mârbaşı merhûma emr-i pâdşâhî sâdır olub bu köpri yapılacak mevzi'i varub gördükde bu mahalde aynı vâhid üzre köpri yapılmak mümteni'dir deyü ferâğ olunduktan sonra ol diyârın neccâr ve muhendislerinden bir üstâd-ı kâmil ol mevzi'in bir gözlü köpri binâ etmeyi mültezem olub girü emr-i sultânî vârid olmağın hazain-i cûd-i şehinşâhîden ahcâr-ı azîme ile kârgîr ve yüzelli zirâ'-ı neccârî vüs'atinde vâhidü'l-ayn bir kantara-i azîme binâ edüb san'at-i garîbe izhâr etti ki eâcîb-i dünyâdandır ve köprinin dıvârı arzı tahminen yedi sekiz zirâ'-ı neccârî vardır deyü vech-i meşrûh üzre bu tafsili umdetü'l-sikat ve'l-mu'temedîn Mevlana Derviş Hüssâm-ı Mostarî'den râkımü'l-hurûf istimâ' etmeğin nakl olundu.

[Derkenâr:] Bunda zikr olunan köprinin binâsına kudret kemeri (=974/başlangıcı 19.VIII.1566) deyü

tarih denilmiştir kezâ sem'imiz ba'zü'l-sikat. [Bu metnin çevrimyazısı yukarıda belirtilen müellif hattı yazma esas alınarak ve yine yukarıda belirtilen diğer yazmalarla karşılaştırılarak hazırlanmıştır. - Yücel Demirel]

*

3. Kâtib Çelebi, Hacı Kalfa olarak da bilinir (ö. 657), *Cihânnumâ*. Karş. F. Babinger, GOW, s. 195, No. 173 ve 225 ff., No. 197, ayrıca burada verilmiş kaynaklar; bundan başka Fr. Taeschner, *Das Hauptwerk der geographischen Literatur der Osmanen, Katib Çelebi's Gihannuma*, Imago Mundi, 1935, s. 44 ff., bu kaynakta daha başka araştırmalara da işaret edilmiştir.

Bilindiği gibi Cihânnumâ'nın 1145 (1732) tarihli İstanbul baskısında Avrupa'daki Türk topraklarına yer verilmemiştir. Yapıtın tümü gibi bu bölümün de birbirinden az ya da çok farklı çeşitli nüshaları bulunmaktadır. Nuruosmaniye No. 2916, varak 311 b'de şunları okuyoruz: "Mostar Neretva nâm ırmak-ı kebîr üzerindedir ve üstünde bir göz azîm köpri vardır iki başı azîm kuledir bu köpriyi Sultan Süleyman binâ ettirmiştir ki âfâkta bu köpri meşhûrdur." [Bu metnin çevrimyazısını aşağıda sözü edilen *Cihannüma-yı Avrupa*'dan (Hamidiye, No: 932) yaptım. Yukarıda sözü edilen *Cihannüma*'yı ise Nuruosmaniye Kütüphanesi'nde bulamadım. - Y.D.] Aynı metin, Şeyhî Mehmed'in 16 Şevval 1136 (8.VII.1724) tarihli ve *Cihânnumâ*'ya dayanan *Cihânnumâ-i Avrupa* (karş. GOW, s. 267 f., No. 236) adlı yapıtında da (Hamidiye [Murad Molla Ktp., bugün Süleymaniye Ktp.] No. 932, varak 50a) yer almaktadır. Dört başka yazmada ise (Veliyüddin [Bayezid Ktp.], No. 2336, varak 99b; Unkapanı Şazili Tekke [Süleymaniye Ktp.], No. 122, varak 95a; Hazine (Topkapı Sarayı Müzesi Ktp.), No. 443, varak 58a ve Viyana Yazması, Milli Kütüphane Mxt. 389, varak 98a) bu ifade daha kısadır: "Mostar bir nehr-i kebîr üzerinde kasaba-i meşhûredir içinde azîm köprisi vardır." [Bu metin çevrimyazısını -Viyana yazması dışındayukarıda belirtilen tüm yazmalardan yaptım. - Y.D.] (Halet Ef. [Süleymaniye Ktp.]) No. 640, v. 130b'deki metinde ise tek köprü birkaç köprü haline gelmiştir). Benzer bilgilerin yer aldığı bir başka kitap 'Ali bin Mehmed'in 1199'da (başlangıcı 14.XI.1784) yazdığı coğrafya incelemesidir (Nuruosmaniye, No. 3003); temel olarak *Cihânnumâ*'ya dayanılarak yazıldığı anlaşılan bu yapıtta Mostar'ın anlatıldığı yer 50b'de bulunmaktadır. Halet Ef. (Süleymaniye Ktp.) No. 641'deki yazma sadece Hindistan, İran ve Doğu Anadolu'nun anlatıldığı eksik bir *Cihânnumâ* nüshası ise de, kapak içi sayfasındaki bir notta Mostar Köprüsü'nün yüksekliğinin tam olarak bilinmediği, ama birçok kişinin ifadesine göre iki minare boyu tuttuğu belirtilmiştir. Konumuz bakımından en önemli yapıt, yukarıda anılan Viyana Yazması Mxt. 389'dur. Bu yazma satır aralarına ve sayfa kenarlarına eklenmiş derkenarlarla, bütün öbür yazmalardan çok daha ayrıntılı bir nüsha haline gelmiştir ve Fr. Taeschner'in *Die Vorlage von Hammers Rumeli und Bosna* adlı yazısında (Mitteilungen für die osmanische Geschichte, II, Hannover 1926, s. 308-310) ortaya koyduğu gibi (Hammer'in *Rumeli und Bosna*'sına da dayanak olmuştur. Ama yine de Hammer'deki *Rumeli und Bosna*, Viyana 1912) Mostar tasviri, bu yazmadaki metne tam tamına uymamaktadır. Hammer'deki metnin Türkçesi şöyledir: "Mostar, Narentova diye adlandırılan büyük bir nehrin kıyısında, Gabala'nın yukarısında bir günlük yoldadır; çevresinde

Mostar Köprüsü'nün döşeme ve korkuluğu. Köprüden geçiş oldukça ilginçti. Bir başından girenler, ortaya doğru çıkmakta ve aşağı inerek, gözden kaybolmaktaydılar. (Nezih Başgelen Koleksiyonu)

Novi, İmoçka, Balugai, Belgradçık yer alır. Mostar'da 974 yılında yapılmış, tek bir kemerden oluşan çok ilginç bir köprü vardır; bahçelerin çoğu nehrin öbür yakasında olduğundan, eskiden o yakaya zincirlere asılmış büyük bir tahta köprüden ulaşılırdı; ama ayaklar üstünde durmadığı için bu köprü öylesine sallanırdı ki, insan üstünden geçerken korkudan ölüp ölüp dirilirdi. Fetihten sonra kent halkı taştan bir köprü yaptırması için Sultan Süleyman'a ricada bulundu. O da Mimar Sinan'ı gönderdi; Sinan esaslı incelemelerde bulunduktan sonra, burada bir köprü inşa etmenin olanaksız olduğunu belirtti. O zaman bu işten vaz geçildi. Daha sonra o yöreden usta bir dülger böyle bir girişimi gerçekleştirmeyi üstlendi ve köprü de böylece ortaya çıktı. Köprü, çapı 150 arşın tutan tek bir kemerden oluşmaktadır ve dünyadaki bütün mimarların sırtını yere getirecek bir sanat yapıtıdır.

Kemerin üstüne oturduğu duvarın genişliği yaklaşık 8 arşındır." Bu iki metin arasındaki farklılıkların çoğu, *Rumeli und Bosna*'sında Almanca çeviriyi bilimsel bir titizlikle yapmaya fazla önem vermemiş olan Hammer'den kaynaklanmaktadır. Ama Türkçe metinde bulunmayan "zincirlere asılmış" köprü de onun metninde yer almaktadır. Hammer'in, sadece Evliya Çelebi'de geçen bu bilgiyi nereden aldığının incelenmesi gerekmektedir.

Viyana Yazması, Milli Kütüphane, Mxt. 389, varak 98a (kanat II, No. 1282):[2]

Mostar-ı mezbûr Neretva nâm bir nehr–i kebîr üzerinde bağlı bağçeli bir kasaba-i meşhûredir. İçinde bir göz 'azîm köprisi vardır. İki başı 'azîm kal'edir.

[Derkenar] Mezbûr köpri tokuz yüz yetmiş dörtde binâ olunub Hüsâm-i Mostarî bunun tarihinde (...)

Ruhı Sultan Mehmed'in ola şâd[2a]
Kıldı bunun gibi hayr u eseri
Hem Süleymân-ı zemân sağ olsun
Devleti buldı binâya zaferi
Sa'y-ı nâzır ile oldı bu temâm
Yazdı tarihini Kudret Kemeri (974)

Bu tarihde nazar vardır (?)[2b]

Mostar'ın bağları ve bostanları bu nehrün karşusında olub sâbıkan ol cânibe mürûr içün 'arz-ı nehr yüz elli zirâ' olduğu yerde hendek-misâl iki dağ arasında ahşâb bir cisr binâ olunub lâkin altına direkler komak kabil olmamağla üzerinde halk mürûr ederken 'azîm sallanur ve üzerinde olanlarun geçince yüreği ağzına gelürdi ve tuğyân zamânında dağlardan eşcâr-ı 'azîme sürüb getürmeğle ayaklı köpri binâsı müte'azzir idi ol diyâr halkı bu cisr mevzi'inde bir gözli köpri binâsı içün Sultan Süleyman Han'a mahzar eylediler. Koca Mi'mâr Sinân gönderilüb ol mahalli gördükde bunun üzerine bir kemerden köpri mümteni'dür deyü ferâgat olunmış sonra ol divâr neccârlarından bir üstâd-ı mâhir anı binâya mütekeffil olduğı 'arz olundukda emr-i sultânî vârid olub hazâyin-i cûd-ı şehinşâhîden levâzimi görilüb ahcâr-ı 'azîme ile yüz elli zirâ' kutrı bir kemerzerinde kantara-i 'azîme binâ edüb san'at-ı 'acîbe gösterdi ki cihân mi'mârların bu bâbda mat etdi. Bu köprinün 'arzı tahminen 7-8 zirâ' vardur.

Viyana yazması 'Âşık *Menâzir*'inde, Derviş Hüsâm'ın verdiği bilgilere dayanarak köprü için "kudret kemeri" tarihinin düşüldüğünü söylemektedir.

*

4. Evliya Çelebi, *Seyahatname*. Karş. F. Babinger, GOW, s. 219 ff., No. 191. Ele aldığımız konuda birbirlerinden çok küçük farkları bulunan aşağıdaki yazmalar kullanıldı: Bağdat Köşkü (Topkapı Sarayı Müzesi Ktp.) No. 301, varak 451a; Revan Köşkü (Topkapı Sarayı Müzesi Ktp.) No. 164, varak 450a; Pertev Paşa (Millet Ktp., bugün Süleymaniye Ktp.) No. 460, varak 164b.

Mostar'ı 1664'te ziyaret etmiş olan Evliya Çelebi anlattıklarına, Mostar adının kökeni üzerine aşağıda verilen bölümle başlamakta, ardından köprünün iki yanındaki iki katlı, küçük iki kaleyi tasvir etmekte, sonra da her zaman yaptığı gibi, kentin bir panoramasını çizmektedir. Sonunda da Mostar Köprüsü'nün bir tasviri ile bitirmektedir. Kalelerden söz ederken, tabakhanenin kıyısındaki kalenin burcunda, Neretva Nehri'ne bakan bir kasr olduğunu, burada ayanın ve ileri gelenlerin toplanıp keyifli sohbetler ve derin içerikli tartışmalar yaptıklarını anlatmaktadır. Konuya, köprüyle ilişkili olarak sonra bir kez daha dönmektedir. Bu bölüm şöyledir:

Lisan-ı Latince Mostar köprü şehri demektir ve tevârih-i Latin'de tahrir ettiği üzre bu şehir içre kâfir zamanında bir kayadan bir kayaya nehr-i Neretva üzre âdem uyluğu kalınlıkta hadîd zencîr-i kavî üzre bir cisr-i metîn olduğundan bu şehrde kavm-i Latin ve Boşnak ve Hırvat ve Sırp ve Bulgar ve Uskok ve Lasman (Alman) Mostar derler hâlâ o zencîr cisrin mahallinde Süleyman Han bir cisr-i ibretnümâ etmiştir kim bu felek-i atlasda ana muâdil bir pül-i kebîr yoktur.

Derbeyân-ı ibretnümâ-yı cisr-i Mostar sene (boşluk) tarihinin bu cisr-i vâcibü's-seyr dahi Sultan Süleyman

2 İstediğim fotokopileri yollayarak bu metni görmeme olanak sağlayan Viyana Milli Kütüphanesi yöneticilerine burada teşekkürlerimi sunarım.Yine son olarak Tietze bu karışık metni bizim için kontrol etti ve elimize ulaştırdı. Tekrar teşekkür ederim.

2a Bu kıtanın vezni fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ılün'dür (-.–/-.–/-.-). İlk dizede "Mehemmed" olması gereken kelime vezin gereği "Mehmed" biçiminde okunulmak zorundadır. Yine bu dizede son ayak "fâ'lün" (–) olmuştur.

2b Bu ibarenin ne anlamda kullanıldığını bütün araştırmalarımıza rağmen bulamadım.

Mostar'ın yerleşim alanı Neretva nehrinden Stolac'ın eteklerine doğru yayılmıştır. Neretva'nın batısında bağ ve bahçeler bulunmaktadır. Şehrin çevresinde yeralan sarp tepelerde adaçayı ve fundalık bulunmaktadır. Eski bir kartpostalda Mostar. (Nezih Başgelen Koleksiyonu)

Han'ın fermanıyla koca Mi'mâr Sinân ibn Abdülmennân Ağa bir kantara-i azîm inşâ etmiştir ki gûyâ kavs-i kuzah gibi kehkeşân-âsâ semâya kad çekmiş bir kayadan bir kayaya bir tâk etmiştir kim gûyâ Bağdad-ı Behiştâbâd'da Tâk-ı Kisrâ'dır şehr-i Mostar'ın ta vasatında ceryân eden nehr-i Neretva üzre bu pül-i ibret âsâr binâ olunub iki başı kal'e olmak ile şehrin bir tarafından bir tarafına bu sırattan gayri yerden ubûr olunmak bir vechile mümkin değildir imdi sâmi'inden olan ihvân-ı vefâya şöyle ma'lûm ola kim bu abd-i kemter Evliyâ-yı bîriyâ bu ana gelince yiğirmi belde pey-ender-pey seyâhat edüb on altı pâdşâhlık yeri geşt ü güzâr edüb nice kere yüz bin âsâr binâlara im'ân-ı nazar ile nazar edüb vilâyet-i Erzurum'un Hasankal'esi kurbunda nehr-i Aras üzre ibretnümâ Çobanköprüsü[3] ve Erzurum ile Malazgird miyânında yine Aras nehr üzre Altunhalkalı cisri[4] ve kal'e-i Havza ile ve kal'e-i Mayyâfârıkîn (bugünkü Silvan) arasında Batman cisri[5] ve Hasankeyf kal'esi cisri[6] ve nehr-i Asi üzre Antakya pülü (III, İst., 1314, s. 53) ve Sis'te Ceyhan kantarası (IX, İst., 1935, s. 339) ve Adana cisri (IX, s. 337) ve Tarsus cisri (IX, s. 333) ve Sivas'ta Eğriköprü (III, s. 197) ve Kızılırmak üzre Ceşnegir Sıratı (III, s. 197) ve Kızılırmak üzre Osmancık cisri (II, s. 179, ayrıca karş. IV, s. 73) ve nehr-i Sakarya üzre Sultan (II.) Bayezıd'ın Geyve kasabası cisri (II, s. 465) ve Anadolu'da nice yüz cisr-i ibretnümâlar var amma bunlar ibretnümâlardır diyâr-ı Rûm'da olan vâcibü's-seyr (Kanuni) Sultan Süleyman ve Sultan Selim Han-ı sânînin Çekmeceler cisrleri (III, s. 290-2) ve Burgaz cisri (III, s. 300) ve nehr-i Ergene üzre Koca Murad Han'ın (III, s. 301) ve Edirne'de Mihal Köprüsü ve yine Edirne'de Yeniköprü ve Sarachane cisri[7] ve Edirne kurbunda Kocamustafapaşa cisri (III, s. 422, ayrıca karş. III, İst., 1928, s. 773) ve nehr-i derîn üzre Vişegrad pülü Koca Sokollu Mehmed Paşa'nın oniki göz cisr-i azîm ama bu cümle zikr olunan cümle cüsûrlardan vâcib-üs-seyr ibretnümâ-yı bîmisâl cisr-i lâ-nazîr bu Mostar Köprüsü'dür kim Arap ve Acem ve Rum ve Frengistan'da ve Belh ve Buhara'ya varınca tek bu hakir ile bir cisr-i âlî-rebi-i meskun da görmedim gerçi Kürdistan'da zikri sebkat eden Batman cisri ve Hasankeyf cisri dahi gayet-ül-gaye musanna' cüsûr görmedim eflâke ser çekmiş bir kayadan bir kayaya Tak-ı Havarnak[8] gibi atılmış

3 **Seyahatname,** II, İstanbul 1314, s. 223, ayrıca karş. IV, İstanbul 1314, s. 77.

4 **Seyahatname,** V, İstanbul 1315, s. 43 f., ayrıca karş. II, s. 223.

5 **Seyahatname,** IV, s. 76 ff., Evliya Çelebi bu köprüyü tasvir ederken aşağıdaki karşılaştırmayı yapıyor: "Vâkıâ diyâr-ı Hersek'te Mostar Köprüsü de bir gözdür ama bu köprü hendesesindeki zarâfet ve nizâm-ı tam hiçbir cisr-i benâmda yoktur."

6 Evliya Çelebi burasını gezmemiş gibi görünüyor; yapı için karş. A. Gabriel, **Vojages archéologiques dans la Turquie Orientale I,** Paris 1940, s. 70 ff.

7 **Seyahatname** III, s. 463 ff., Evliya Çelebi Edirne köprülerini tasvir ederken Yeni Köprü'den söz etmiyor. Ama buradaki, 1608-15 arasında yapılan Ekmekçioğlu Ahmed (Paşa) Köprüsü'nden başkası pek olamaz. 1842-47 arasında Abdülmecid tarafından yaptırılmış olan ve bu nedenle onun adıyla da anılan köprüye günümüzde daha çok Yeni Köprü denmektedir (bak. Osman Nuri Peremeci, **Edirne tarihi,** İstanbul 1940, s. 80 f.). Gazi Mihal Köprüsü'nden söz ederken Evliya Çelebi onun kemerlerinin Mostar ve Batman köprülerininkiler kadar yüksek olmadığını belirtiyor.

8 Sasani hükümdarı Behram-ı Gur için çölde yapılmış olan ünlü Hia Sarayı.

bir göz cisr-i müntehâdır kim aşağı bakanın zühresi çâk olur hatta bu cisrlerin iki başında kal'elerin içyüzdeki kapuları bir kapudan bir kapuya varınca bu Mostar Köprüsü'nün tûlu kâmil yüz yirmi adımdır onbeş ayak enliği vardır.

İbretnümâ-yı diger aceb ma'rifet-i hezâr-ahsende kim bu cisrin üstünden Sultan Murad Han-ı râbiin ruznâmecisi İbrahim Efendi bu cisrin cânib-i garbîsi tarafındaki olan tabakhane ve Radoboljа nehri murâd bula suyun bu cisr üstünden tunç künkler ile beri tarafındaki çârsû-yi bâzâr şehrine geçirüb cümle hamamların ve câmi' ve han ve imaret medreselere ve nice yerin çeşmelerinde velhasıl kırkbeş yere bu cisr üzre sular getirdiğine şu'arâ-yı Mostar tarih-perdazlık etmiştir. Amma san'at-ı şi'riyye kasd etmiştir tarih (boşluk) hulâsa-i kelâm seyâhâtber ve tüccârân içre işidilmemiş ve görülmemiştir kim bir cisrin hem altından ve hem üstünden âb-ı revân ceryân ede agreb-i garâibden seyr-i temâşâdır amma Süleyman Han-ı Gazi binâ ettiğine tarih-i musanna'ı budur Kudret Kemeri sene 974 (başlangıcı 19.VII.1566)

andan diğer tarih-i zibâ
Kavs-i kuzah aynı bu köpri
bina oldu
Var mı bu cihân içre mânendi
hey Allahım!
İbretle bakub dedi tarihini bir ârif
El geçtiği köpriden biz de
geçerüz şâhım
sene 973 (başlangıcı 29.VII.1565)[9]

Bu cisr-i bîbasarın hakkına nice tarihler vardır ama hatıra hutur eden bunlardır hakka ki üstâd-ı binâ-yı selef var makdûrun sarf edip yed-i tûlâsını ayân etmek için bir kayadan bir kayaya bir kemer inşâ eylemiş kim bir mesâfe-i baîdeden bu cisre nazar olunsa heman çerhden çıkmış zihgîr misâl müdevver durur bir memerr-i nâs-ı bîhemtâdır kim bunda olan tasarrufları, letafet ve zarâfet ve ilm-i mi'mâri bu atlas-ı felekte böyle bir kârgîrlik şirinkârlığı bir mi'mâr-ı selef etmemiştir ve böyle tanazzuru hayretnümâ-yı çeşm-i felek görmemişlerdir amma hakikate nazar olunsa bu mahallin kayaları üzre böyle birgün cisr yapmak iktiza eyler zirâ iki cânibi evc-i âsmâna çıkmış kayalar ve aşağıda cereyân eden nehr-i Neretva bir minare boylu süfliden akub iki nehr-i azîm nehr olmağıyla iktiza hasebiyle Koca Mi'mâr Sinan'ın böyle bir göz cisr-i tak-ı tumturak etmiştir. Seyyâhân-ı cihân böyle bâl-i âlî görmemiştir.

Der-vasf-ı cürât-i beni âdem. Bu kantara-i bâlâ-kad böyle âsmâna serâmed binâ olmuşken bazı vüzerâ ve vükelâ ve âyân-ı kibâr ve hükemâ ve âlî-vakar kimseler bu cisrin temâşâsına gelüb mezkûr kasrında otururlarken şehrin nice cüret sahibi sıbyânları cisr kenârında âmâde durup vüzerâ huzurunda herbir sıbyân yallah deyüb cisrden aşağı kendülerin pertâb edüb nehre atar ve kuş gibi uçar her bir gulâm birer san'at ile perendebâzlık ederek kimi baş aşağı, kimi bağdaş kurar, kimisi ikişer üçer olub birbirlerin kucaklayıp aşağı suya atılırlar cenâb-ı Allah hıfz edüb derhal selâmet taşra kenara çıkub kayalardan yukarı tırmaşub cisr başına gelüb vüzerâ ve âyândan ihsân alırlar amma gayri âdemler aşağı atılmak değil bakmaya cüret edemeyüb zühresi âdemin çâk ve menzil-i hâk olur zirâ bu cisrin kaddi tâ aşağı rûy-i âba varınca 87 kulaçtır ve nehr-i Neretva'nın umku dahi 87 arşundur ve nehr-i Neretva içinde hamam kubbesi gibi taşlar vardır ve gayet divane ve taşkın coşgun divâne akub nice yerinde girdâbları olub yıldırımvâr şakıyub ra'dvâr gürleyüb böyle perdâne suya kendüyi atmak zihî cüret-i benî-i âdemdir amma elhasıl hemân idman etmişlerdir evvel alçak kayalardan atılub dahi âlîden pertâb ide ide idmân bulub cisrden aşağı atlarlar amma bu cüret dahi bu şehrin ehl-i hıref sıbyânı hanelerinden üstadlarının dükkânlarına taam getirirken iki elinde taamlar başı üzre nânpareleri ve gayri eşyalar var iken nice gulâm sahib-i cüretler bu kadar bâr-ı sakiller cisr ortasından gitmeyüb cisrin iki tarafında olan ensiz korkuluğu üzre gayetü'l-gaye sür'at üzre seğirderek ubûr eyler cisri sıbyânları ve aklı olan âdem bu cisrin kenarına varmağa havf eyler amma nâreside yüsrânlar cisrin korkuluğu üzre seğirderek geçerler garîb ve acâib temâşâlardandır.

[Bu metnin çevrimyazısını yukarıda belirtilen Bağdat Köşkü yazmasını esas alarak ve Pertev Paşa yazmasıyla yaptım. - Y.D.]

*

5. Esiri, *Kitab üd-Düvel ü-Misbar ül Milel*, 1725'te kaleme alınmış. Karş. F. Babinger, GOW, s. 265, No. 233: Esiri olarak tanınan Hasan. Yazmanın kapak sayfasına göre tam adı: Esiri Hasan bin eş-Şeyh Hüseyn 'an kethudavan-i ocak-i cebeciyan. – Hekimoğlu Ali Paşa (Millet Ktp., bugün Süleymaniye Ktp.) No. 803, varak 24a. Birine dahi Mostar derler ki Neretva nâm nehr-i kebîr kenârında vâki' olmuştur ve bu nehir üzerinde bir muazzam gözlü musannâ' köpri vardır ki ikiyüz kulaç fevkı olub hiçbir yerde dahi böyle yüksek ve bir göz köpri yoktur derler ve bu vilâyette şol mertebe mâhir yüzgeç âdemler vardır ki ol köprinin bâlâsına çıkub kendülerin aşağı bırakırlar ve su dahi amîk olmağla kat'â bir zarar isabet etmeyüb selâmet çıkarlar.

[Bu metnin çevrimyazısını Hekimoğlu Ali Paşa yazmasından yaptım. – Y.D.]

9 Bu tarih, öbür tarihe göre bir yıl eksik çıkıyor; ama elyazmalarının üçünde de yazım aynı. Basılı nüshada "köprü" sözcüğüne bir "vav" (=6) eklenip "geçerüz" sözcüğünden "he"nin (=5) atılmasıyla tarih dizesi, 973 yerine yine 974 verecek gibi değiştirilmiş.

Geçmişten Günümüze

Dramın Ülkesi Bosna - Hersek

NEZİH BAŞGELEN

Günümüzde bir insanlık dramını yaşayan Bosna-Hersek eski Yugoslavya'nın altı cumhuriyetinden biriyken 1992 Mart'ında bağımsızlığını ilân etmiş yeni Balkan devletlerinden birisidir.

Bosna adı, Balkan Yarımadası'nın kuzeybatısında Igman Dağı'nın eteklerinden doğan kollarıyla geniş bir yol izleyerek ve bütünüyle Hırvatistan sınırını oluşturan Sava Irmağı ile birleşen Bosna (Vosna) Irmağı'ndan gelmektedir. Ülkenin güney bölümünü oluşturan Hersek (Orj. Herseqovia) ise adını 15. yüzyılda kendine Herceq (Almanca Herzog) ünvanını veren yerel bir derebeyinden (Bosna Krallığı'na isyan ederek kendisini bu bölgede "St. Sava Dükü" ilân eden voyvoda Stefan Vukçiç'in toprağı anlamına gelen Hersog= dük, ovin= toprak kelimelerinden gelmektedir.) almaktadır. Ülkenin yüzölçümü 51.129 m², nüfusu ise 1991 yılı sayımına göre 4.365.639'dur.

Yaklaşık üçgen biçiminde, dağlık bir araziden oluşan Bosna-Hersek'in doğusunda ve güneydoğusunda Sırbistan ile Karadağ, kuzeyinde ve batısında Hırvatistan yer alır. Adriyatik Denizi'nde 20 km. uzunluğunda bir kıyısı bulunmasına rağmen burada bir limanı yoktur. Topraklarının yaklaşık yarısı tarıma elverişli olan Bosna-Hersek'in orta ve doğu bölümleri ise ormanlıktır.

Bosna-Hersek'in ekonomisi temel olarak tarıma dayanır. Sanayi ürünleri arasında kereste, demir ve çelik, deri ve şeker yer alır. Kömür, demir, bakır, manganez, kurşun, civa ve gümüş yeraltı zenginliğini oluşturmaktadır.

Başkent Saraybosna Yugoslavya'daki Müslüman'ların müftüsünün, ayrıca, Sırp Ortodoks metropiolitinin ve Katolik Başpiskoposunun da bulunduğu yerdir. Ayrıca; Mostar ve Banja Luka'da Sırp, Ortodoks ve Katolik Piskoposlukları, Tuzla'da Sırp Ortodoks Piskoposu, Travnik'te de Katolik Piskoposu bulunmaktadır.

Bosna-Hersek'in bilinen en eski sakinleri Balkan Yarımadası'nın kuzeybatı kesimlerini istila etmiş bir Hint-Avrupa halkı olan İllyrialılar'dır. Buna karşın, Usora Irmağı'nın ağzında Paleolitik Dönem'e ilişkin izler bulunmuş, Neolitik Dönem kalıntıları da Butmir, Donja Mahala, Klakar Donji, Kakanj ve Novi Seher gibi yerleşim merkezleri de ortaya çıkartılmıştır. Tunç ve Demir çağlar yerleşimleri de zengindir. Romalılar tarafından fethedilen Bosna-Hersek, Sava kıyısındaki bölge hariç İllyricum eyaletine bağlanmıştır. VII. yüzyıldan itibaren bölgeye Slavlar gelmeye başlamış, 960'dan sonra ise Sırbistan'ın geri kalan bölümlerinden ayrılarak bağımsız, siyasal bir birim oluşturmuştur. 12. yüzyıldan itibaren Macarlar Bosna'ya saldırıda bulunmaya başladılar. Kaynaklara göre; 1137'de, Macar Kralı II. Bela'nın oğlu II. Lászio'nun burada egemen olduğu anlaşılmaktadır.

Osmanlıların Bosna'ya ilk gelişleri 1386 tarihindedir. Yapılan birçok savaştan sonra 1463'de Fatih Sultan Mehmet bölgeyi Osmanlı topraklarına kattı. Bosna'nın kırsal kesim halkının büyük çoğunluğunu oluşturan Bogomiller Osmanlı egemenliğini sevinçle karşıladılar. Çok sayıda soylu ve köylü kendi istekleriyle ve kısa sürede İslamiyet'i ve Osmanlı egemenliğini benimsedi. Bunun sonucu Bosna-Hersek'te kökeni Slav olan, Sırp-Hırvat dilini konuşan ve Boşnak adı verilen bir halk ortaya çıktı. Osmanlılar ülkeyi XVI. yüzyılın sonlarına doğru da Bosna Eyaleti olarak örgütledi. Eyalete atanan ilk beyler-

beyi Gazi Ferhad Paşa'dır. Bu sırada eyaletin 389 zeamet ve tımarı, 12 milyon akçe yıllık geliri vardı. Savaşlarda 10 bin cebelu çıkarabilmekteydi, Bosna Beylerbeyi'nin hassı 3 bin asker besleyebilecek düzeydeydi.

Eyalet paşa sancağı Saraybosna başta olmak üzere, İzvomik (Zvornik), Saray Bihke (Bihac), Banyaluka, Travnik ve Hersek olmak üzere altı sancaktan oluşmaktaydı. 1876'da Hersek ayrılarak önce bağımsız mutasarrıflık, sonra vilayet oldu. 1877-78 Osmanlı-Rus savaşından sonra imzalanan Berlin Antlaşması'yla Bosna-Hersek görünüşte Osmanlı vilayetleri olarak kalmakla birlikte yönetimi Avusturya-Macaristan'a bırakıldı. 1908'de Avusturya-Macaristan burasını tamamen ilhak etti. 1918'de Sırp, Hırvat ve Sloven Krallığı'nın bir parçası olarak Sırbistan ile birleştirildi. 1946'da Yugoslavya'nın altı halk cumhuriyetinden biri oldu.

1990 yılından itibaren Federal Yugoslavya dağılmaya başlayınca federe cumhuriyetler de birbiri peşine bağımsızlıklarını ilân ettiler. Sırbistan'ın eski Yugoslavya'ya tek başına sahip çıkma politikası büyük bir krize yolaçtı. Bunun üzerine başlayan kanlı çatışmalar da tüm ülkeyi bir iç savaşa soktu. 1991 Şubat ayında Hırvatistan ve Slovenya'nın ilân edilen bağımsızlık kararlarını Sırbistan yönetimi tanımadı. Ancak Almanya ve AT'nin yardımları ve yoğun baskıları sonucu iki ülkenin statüsü belirlendi. Bosna-Hersek Cumhuriyeti'nde ise 1990 sonlarındaki seçimleri Alia İzzet Begoviç liderliğindeki "Demokratik Eylem Partisi" kazandı ve Begoviç Devlet Başkanı seçildi. Bosna-Hersek 12 Temmuz 1991'de Hırvatistan'ın, Yugoslavya'dan ayrılması durumunda birlikten ayrılacağını duyurdu. 15 Ekim 1991'de Müslüman ve Hırvat milletvekillerinin oyları ile "Bosna-Hersek'in egemenliği ve yakın gelecekte Yugoslav Federasyonu'ndan ayrılması" ilân edildi. Oylamaya katılmayan Sırp milletvekilleri tepkilerini 4 Kasım 1991'de "Kuzey Bosna Özerk Sırp Bölgesi", 9 Ocak 1992'de "Bosna-Hersek Sırp Cumhuriyeti"ni ilân ederek gösterdiler. Bosna-Hersek Cumhuriyeti'nde ise bağımsızlık kararı 1 Mart 1992'de halkoylamasına sunuldu ve yüzde 99.4 kabul oyuyla tescil edildi. Türkiye, Amerika Birleşik Devletleri ve AT ülkeleri bağımsızlığını tanıdı ve Bosna-Hersek Birleşmiş Milletler üyeliğine de alındı. Sırplar Bosna-Hersek'in bağımsız ülke olmasını kabul etmeyerek onun toprakları üzerinde hak iddia ederek bir savaş başlattılar. Çeteci Sırp milisler, Federal ordunun açık desteği ile 1992 Nisan'ında Bosna-Hersek'e saldırıya geçtiler. Sivil halk acımasızca öldürüldü. Kültürel kimliğin bir parçası olan camiler, medreseler, köprüler, imaretler vd. pek çok anıt acımasızca hedef alınıp yokedildi. 1994 başına kadar Bosna'da 1000'e yakın tarihi eserin bombalandığı ya da tahrip edildiği, sadece 1992 yılı içinde 200.000'e yakın Bosnalı'nın öldürüldüğü 1.500.000 kişinin de evlerinden zorla göç ettirildiği bildirilmektedir. Toplama kamplarında insanlık dışı işkencelere maruz kalan genç kız ve kadınlar vahşice tecavüz edilerek öldürüldü.

Yüzyılın Başında Saraybosna'dan bir görünüm. (Nezih Başgelen Koleksiyonu)

Başkent Saraybosna Sırplar tarafından kuşatıldı. Bosna'da insanlık tarihinin en acı sahneleri yaşanmaya başlandı.

Hoşgörünün Simge Kenti: Mostar

Hersek'in eski merkezi olan Mostar'a ilişkin ilk bilgiye 1440 tarihli bir belgede rastlanmıştır. Neretva Irmağı kıyısında bulunan kentin 15. yüzyılın başlarında kurulduğu sanılıyor.

1483 yılında Bosna-Hersek'in Osmanlılar tarafından fethedilmesinden sonra Mostar bir ticaret merkezi olarak gelişim göstermiştir. 1689 tarihinde Hersek ile birlikte Mostar'ı da kuşatan Venedikliler'i dönemin Bosna Valisi bozguna uğrattı. 1878 yılı ortalarında Avusturya-Macaristan ordusu tarafından işgal edilen Mostar, Birinci Dünya Savaşı sonuna değin bu ülkenin yönetiminde kaldı;

1920'de imzalanan Saint Germain Andlaşması ile Sırp-Hırvat Sloven Krallığı'na bağlandı.

Kentte bulunan kültür çeşitliliği mimariye de yansımıştır. Roman ve gotik üsluptaki yapılar Osmanlılar'dan kalma yapılarla büyük bir uyum içindedirler.

Evliya Çelebi'ye göre; Neretva Nehri üzerinde bulunan görkemli köprü, Kanuni Sultan Süleyman döneminde Mimar Sinan tarafından yapılmıştır (1566/1567). Ancak bu köprünün Sinan'ın kalfalarından Mimar Hayrettin tarafından planlanıp sonra iki yıllık dönemde, Hersek kadılıklarından toplanan paralarla yapıldığı kaynaklardan bilinmektedir. Köprünün üzerinden askeri ve ticari trafik işleyebiliyordu. Taşköprünün yapımı sırasında, bu köprü ile bağlantılı Tara ve Halebija kuleleri de yeniden yapıldı. Yeni köprü kentin gelişimini gösteren önemli bir eserdir. Çarşı genişletildi, kuleler ve kapılar sistemi köprünün yakınında büyük bir yerleşimin oluşmasını sağladı. Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) dönemi Osmanlı İmparatorluğu'nun olduğu gibi Mostar'ın da en gelişkin ve zengin dönemidir. Çok sayıda önemli yapı bu dönemde inşa edildi. Mostar camilerinin en büyük ve gösterişlisi olan ve halk arasında Karagözbey Camii olarak tanınan Hacı Mehmet Bey Camisi 1557'de yaptırılmıştır. Diğer önemli bir eser olan Koski Mehmet Paşa Camii, Mostar'ın en eski mahallesindeki Malo (Küçük) Tepe adını taşıyan ünlü pazar yerinin güneyinde Neretva Nehri'ne hakim kayalıklar üzerinde Sadrazam Sokollu Mehmet Paşa'nın Defterdar Koski Mehmet Paşa tarafından 1617 yılında yaptırılmıştır. Caminin yanında bir de medresesi vardır.

Mostar'ın surlarının bir bölümü de Osmanlı döneminde inşa edildi. Venedik ile savaşlar boyunca ve daha sonra özellikle Karlofça Anlaşması'nı takiben temeller birkaç kez takviye edildi. Holy Alliance Savaşı boyunca, Stojan Jankoviç başkanlığındaki Venedikli tacirler Mostar'a saldırdılar (1687) ve Neretva'nın batı kıyısında bulunan yerleşim alanının bir bölümünü yaktılar, fakat surlardan içeri giremediler. 1717 yılındaki, Venedik Dükü Mezzenigo tarafından gerçekleştirilen saldırı aynı şekilde geri püskürtüldü.

İki diğer önemli silahlı çarpışma, Mostar'da 1782 yılında Basas asilleri ve feodal beyler Ali Dediç Ağa ile Ali Voljevica Ağa arasında 19. yüzyılın ikinci on yılında olmuştur.

Tarihte Mostar diğer pekçok talihsizliğe sahne oldu. Kent 1507, 1689, 1731 ve 1813 tarihlerinde vebadan, 1845 yılında ise koleradan kırıldı. Bu salgınlar hakkında tarihi kayıtlar kadar halk ezgileri de bulunmaktadır. Çıkan yangınlar üzerine kesin bir kayıt yoktur, ancak 1852'de ve 1861-1862'de, iki tane önemli yangında çok sayıda ev ve işyeri tahrip oldu. 1563 yılında ise şiddetli bir deprem ve su taşkınları yerleşimde büyük zarara yolaçtı.

Ali Rizvanbegoviç Paşa ile Ömer Latas Paşa arasındaki çekişmeler 1851 yılında Mostar'da büyük kargaşa çıkmasına neden oldu.

Felaketler, salgınlar, başkaldırmalar ve savaşlar Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflamasına, ekonomik potansiyelin azalmasına ve halkın yaşam standartlarının düşmesine neden oldu.

Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflaması, Avusturya-Macaristan'ı 1878 tarihinde, Bosna-Hersek'i işgal etmesine imkân verdi. Mostar 5 Ağustos 1878'de Avusturyalılarca alındı. Bu yeni dönem şehirde ekonomik ve sosyal ilişkilerde köklü değişikliklerin başlangıcı oldu.

Mostar, Osmanlı İmparatorluğu'nun hoşgörüye dayanan yönetiminde Bosna-Hersek'teki kentsel çevrenin değişmesine, Ortaçağ yerleşiminden önemli bir Osmanlı tarzı kasabaya dönüşmesine Balkanlar'daki tipik bir örnektir.

Dünya Mimarlık Anıtlarının en güzellerinden biri olan Mostar Köprüsü Nisan 1992'de Sırp saldırılarıyla ağır yaralar aldı ve 9 Kasım 1993'te de Hırvatlar tarafından bombalanarak yokedildi.

Eski bir kartpostalda yüzyılın başında Mostar. (İstanbul Belediyesi Kütüphanesi)

Bosna Hersek'te İslâm Epigrafisi

AYDIN OY

Tarihin yardımcısı olan bilim dallarından biri de epigrafidir. Türkçe karşılığı olarak sözcüklerimizde ve ansiklopedilerimizde yazıtbilim, yazıtbilimi (yazıt bilimi) terimleri kullanılmıştır.

Epigrafi (yazıtbilim) çalışmalarının daha çok ilkçağla ilgili uygulamalarda görüldüğü, buna bağlı olarak da Yunan ve Latin alanlarında geliştiği belirtilir. Dünyanın diğer ülkelerinde bu bilim dalı, daha çok ilkçağla ilgili görüldüğünden Sami, Etrüsk, eski Yunan ve Latin yazıtlarından yapılan derlemeler, bu konunun ilk örnekleri arasında gösterilmiş, sonra bunlara "Epitaphier du Vieux Paris" diye anılan eski Paris'le ilgili ortaçağ yazıtbilim çalışmaları eklenmiştir.

Giriş olarak özet niteliğinde sunduğum bu bilgiler, Türkiye'de son yıllarda hazırlanmış bulunan ansiklopedilerden hangisi açılırsa açılsın, "epigrafi" ya da "yazıtbilim" maddelerinden birinde bulunabilecek olan bilgilerdendir. Ne var ki ansiklopedilerimizde çeviri sınırı aşılıp da konuya değişik açılardan eğilinmemiş olduğundan Türk yazıtbilimi bakımından gerekli olan bilgiler eklenmemiştir. Bundan dolayı Türkiye'de ve diğer ülkelerde bu alanda Türk kültürü yönünden yapılan çalışmalardan söz edilmez. Ansiklopedilerimiz, epigrafi açısından Türk kültürünün Bosna-Hersek'teki yerini gözler önüne seren çok değerli bir çalışmayı, Mehmed Muyezinoviç'in yıllarca süren inceleme ve araştırmalarının sonunda üç ciltlik bir kitap halinde bastırılmış olan çalışmasını[1] da anmaz.

Thomsen'in Orhun anıtları ile ilgili çalışmalarının, bir yanı ile bir epigrafi çalışması olduğu bile dile getirilememiştir. Adından söz edilmeyen kaynaklardan biri de Zafer Taşlıklıoğlu'nun kitabıdır.[2] Yanılmıyorsam, bu bilim dalı bizde biraz daha genişçe bir kitleye yönelmiş olarak adını bu kitapla duyurmuştur.

Zafer Taşlıklıoğlu, kitabının önsözünde bir bilim adamı olarak görüşlerini dile getirir. Bunun yanısıra orada ayrıca, taşa kazılmış olan sözlerin sanki kendi dillerince çığlık attıkları da söylenmiş gibidir. Yüzyılların arasındaki zaman ve kültür akışı, bir de bu taşlarda donmuş gibi olan sözlerin anlaşılması ile sağlanacaktır. Her taş, kendi zamanı içinden sonraki zamanlara –tâ anlaşılıncaya değin– sanki hep bu çığlıklarla seslenmektedir.

Mehmed Muyezinoviç'in kitapları, oralardaki Osmanlı-Türk eserlerinin son savaşta yok edilmesinden sonra kültür adına dile gelen belgelerin toplamı olarak daha bir değer kazanmaktadır. Bol resimli, çizimli ve açıklamalara dayalı bu kitaba esas oluşturan makaleler yayımlandığı sırada veya hemen sonraki yıllarda Türkiye'deki araştırmalarda da çok önemli kaynaklar arasına girmiş bulunuyordu. Ekrem Hakkı Ayverdi'nin mimar arkadaşları ile birlikte hazırladığı kitabı açılıp bakıldığında, kaynakları arasında Mehmed Muyezinoviç'in makalelerinin ne kadar geniş ve önemli bir yer tuttuğu görülmektedir.[3]

Ayrıca, Mehmed Muyezinoviç'in Cemal Çeliç'le birlikte hazırladığı

1 **Islamska Epigrafika Bosne i Hercegovine**, Veselin Masleşa, Cilt: I, Sarayevo, 1974, 564 s.; Cilt: II, Sarayevo 1977, 520 s.; Cilt: III, Sarayevo, 1982, 474 s. (Birinci ciltte Sarayova, ikinci ciltte Doğu ve Orta Bosna, üçüncü ciltte ise Batı Bosna ile Hersek bölgeleri ele alınıyor.)

2 **Trakya'da Epigrafya Çalışmaları**, Cilt: I, İstanbul, 1961, 96 s.- 16 resim Cilt: II, İstanbul, 1971, 256 s. - XX resim ve 1 harita.

3 Dr. Ekrem Hakkı Ayverdi ve arkadaşları, **Avrupa'da Osmanlı Mimârî Eserleri-Yugoslavya-**,

Saraybosna'da Ali Fakih ve türbeleri. Bu mezarlıkta Saraybosna'nın müftüleri, kadıları esnaf ve eşrafı yatmaktadır. Seyahatte iken burada ölenler de defnedildiği için Garipler Mezarlığı olarak da anılır. (Nezih Başgelen Koleksiyonu)

Bosna ve Hersek'te Eski Köprüler adındaki kitabı (*Stari Mostovi u Bosni i Hercegovine*, Sarayevo, 1969), Cevdet Çulpan'ın kitabında yararlandığı kaynaklar arasında yerini almış bulunmaktadır.[4]

Mehmed Muyezinoviç'in Bosna ve Hersek'teki İslâm epigrafisi ile ilgili kitabının birinci cildi yayımlandığı sırada, Fehim Nametak, Yugoslavya'da *Çevren* dergisinde bir tanıtma yazısı ile bu kitaptan övgü ile söz etmiştir.[5]

Her ne kadar Türkiye'de son yıllarda yayımlanmış bulunan ansiklopedilerde birtakım benzerleri gibi bu kitaptan söz edilmemiş olsa bile kimi bibliyografyalarda yer verilmiş bulunmaktadır. Bu bibliyografyalardan biri bu satırların yazarına ait olup[6] diğeri de Sâmân Helvacıoğlu'nundur.[7] Dört yıl önce yayımlanan ve "mezar-mezarlık, mezartaşları" konularını ele alan bir "bibliyografya denemesi"nde Mehmed Muyezinoviç'in eserinin yalnızca ilk iki cildinden, ancak başka bir kaynaktan aktarma yoluyla sözedilmiştir.[8]

Mehmet Muyezinoviç, kitabının birinci cildini kendisi gibi aynı alanda çalışmış olan meslektaşı Hamdiya Kreşevlyakoviç'e adamış, eski deyimiyle ithaf etmiştir. Kitabının üçüncü cildi basıldığı sırada, yayımlanmış olduğunu göremeden de hayata gözlerini kapamıştır (1982). Bu üzücü haber, kitabın üçüncü cildinin başlarında, yayımcı tarafından duyurulmaktadır.

Sözkonusu kitabın birinci cildinin başında yer alan geniş "önsöz"ünde, giriş niteliğinde olmak üzere, kısaca dünyadaki epigrafi çalışmalarından söz edilmiş; ardından yazar, kendi çalışmalarıyla ilgili açıklamalara yer vermiştir. Önsözde Bosna ve Hersek'teki İslâm mezartaşlarının biçimi, büyüklüğü, üzerindeki yazıtlar hakkında bilgiler verilmiş; bu arada "ni-şan" adı ile anılan mezartaşları sınıflandırılmıştır.

Bugün Türkiye Türkçesi'nde bu anlamıyla kullanımdan düşmüş olan, ancak yazılı eski kaynaklarımızda görülebilen ve halk edebiyatı şiirinde yaşarlılığını koruyabilmiş olan "nişan", Bosna ve Hersek'te, dahası eski Yugoslavya'nın başka yörelerinde günümüze değin kullanılmış bir sözcüktür. Sırp-Hırvat dilindeki yabancı sözlerle ilgili sözlüklerde de mezartaşı anlamıyla madde olarak karşımıza çıkmaktadır.[9]

Mehmed Muyezinoviç'in kitabının önsözünde, özelliklerine göre hangi mezartaşlarına gazi nişanı, hangilerine şehit nişanı deneceği ele alındığı gibi ulema, derviş, ağa, paşa, tüccar ve esnaf nişanlarının da özel-

II. cild, 3. kitab, Baha Matbaası, İstanbul, 1981, 567 s. büyük boy; III. cild, 3. Kitab, Bilmen Basımevi, İstanbul, 1981, 388 s. büyük boy, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları. (Ekrem Hakkı Ayverdı'nin bu konudaki ilk çalışmaları, bir makale olarak yayımlanmış bulunmaktadır. Bak. "Yugoslavya'da Türk Âbideleri ve Vakıfları", **Vakıflar Derneği**, Sayı: III, Ankara 1956, s. 151-223. Sonuna kuşe kâğıda basılı 128 resim eklenmiştir.)

4 **Türk Taş Köprüleri** (Ortaçağdan Osmanlı Devri Sonuna Kadar), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1975 257 s, büyük boy. Sonuna kuşe kâğıda basılı "Levha CLXIV" diye numaralanmış 64 sayfada 153 resim eklenmiştir.

5 "Taşa Yazılan Söz", **Çevren**, Yıl III, No. 5, Priştine, Nisan 1975, s. 99-101 (Türkçe'ye çeviren: Niyazı Süleyman)

6 "Çevren Dergisi (Sayı: 1-40) Folklor Etnografya ve Halk Edebiyatı Bibliyografyası", **Folklor ve Etnografya Araştırmaları 1985**, İstanbul, 1985, s. 197-226; Anadolu Sanat Yayınları.

7 "Mezarlar, Mezarlıklar, Mezartaşları Üzerine Küçük Bir Bibliyografya", **Tarih ve Toplum**, Sayı: 25, Ocak 1986, s. 60-64.

8 Hüseyin Türkmenoğlu (haz.), **Mezar-Mezarlık ve Mezartaşları Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi**, Ankara, 1989, [3]+67 s.

9 Abdullah Škaljiç, **Turtsizmi u Srpskohrvatskom-Hrvatskosrpskom Yeziku**, Sarayevo, 1973, s. 493 "nişan: nadgrobni kamen na muslimanskom grobu: müslüman mezarı üstündeki mezar taşı; Klaiç Bratolyub, **Veliki Ryeçnik Stranih Riyeçi, Izraza i Kratitsa**, Zagreb, 1966, s. 865 "nişan: kamen nad grobom muslimana: müslüman mezarı üstündeki taş."

Saraybosna'da Drina (Višegrad) Köprüsü

likle "turban" adı verilen sarıklarına göre nasıl tanınacağı hakkında yeterli açıklamalarda bulunulmuştur. Ayrıca fesli olanlar da var.

Bütün mezartaşlarında ve diğer yapılardaki İslâm yazıtlarında dil olarak büyük ölçüde Türkçe'nin, birkaçında ise Arapça'nın ve son yüzyıla ait olanlarında Sırpça-Hırvatça'nın kullanıldığı dikkati çekmektedir. Çok dikkatle ve derinlemesine bakıldığında kitapta toplanmış olan bu zengin malzemenin ayrıca biyografiler, antroponimi, toponimi, edebiyat tarihi ve sanat tarihi gibi alanlarda yeniden ele alınmayı bekleyen bilgiler içerdiği görülmektedir.

Mezartaşları üzerinde, değişik yüzyıllardan kalma olduklarını gösteren yazıtların yanı sıra, onlara işlenmiş motifler de ayrıca dikkat çekmektedir. Bunların arasında hayvan, silâh, dal, açılmış el, yarım ay motifleri ilk ağızda sayılabilir. Mehmed Muyezinoviç, bunların çoğunun özellikle 4. yüzyıla ait mezartaşları olduğunu belirtiyor. Mezartaşlarındaki ve diğer yapılardaki yazıtların önemli bir bölümü manzum karakterdedir. Bu manzum parçalarda tarih düşürme sanatının her çeşidi, usta kalemlerin elinden çıkmış örnekler olarak okunuyor. Aşağıda bunlardan bir ikisi, eski harflerden yeni yazıya aktarılarak sunulacaktır.

Yazar, kitabına aldığı her belgenin önce nerede bulunduğunu, yapı ve yer olarak belirtiyor. O belgenin bulunduğu yapı hakkında yeterli bir açıklamada bulunuyor. Ele alınan yazıtın fotoğrafına ve eski harflerle istinsah edilmiş örneğine de yer veriliyor. Belgedeki yazının çeşidi üzerinde duruluyor. Yazıtta -eğer varsa- ebced hesabına göre tarih ele alınıyor. Bunlarla ilgili açıklamaların yanı sıra metnin Sırpça-Hırvatça'ya çevirisi de yapılıyor.

Belgeler bakımından sayıca mezartaşı yazıtları çoğunlukta olmakla birlikte kitapta cami, tekke, mektep medrese, kütüphane, muvakkithane, çeşme, köprü, kale, misafir-türbe, anıt gibi yapıların üzerindeki yazıtlara da yer verilmiştir. Burada saydığım yapılardaki yazıtlarla ilgili bazı paralellikleri görebilmek bakımından Ekrem Hakkı Ayverdi'nin kitabına bakılmalıdır. Köprüler hakkında da Ayverdi'nin yanı sıra Cevdet Çulpan'ın kitabından yararlanma yoluna gidilebilir. Mehmed Muyezinoviç'in kitabının her cildinin sonunda, ele alınan yazıtların bulunduğu yapıların çeşidine göre kronoloji listeleri de verilmiş bulunmaktadır.

Kitabın birinci cildinin sonunda "Popis epigrafiçara" başlığı altında yazıtlarla ilgili şairler hakkında bilgi verilen bir bölüm bulunuyor. (Bak. s. 535-541) Bu bölümde 50'ye yakın şairin adı sıralanmıştır.

Şimdi, üzerinde aruzla söylenmiş deyişler bulunan mezartaşlarından bir iki örnek görmeye geçiyoruz:

Yusuf Efendi ibn-i Mehemmed
Emin hayf
Dâr-ı fenâdan âhirete kıldı intikal
M e y l î vefâtı sâline târih idüb dedi
Yusuf Efendi eyledi ukbâya irtihâl
sene 1184
(Cilt I, s. 97)

Milât takvimine göre 1770-1771 yıllarına denk düşmektedir bu yazar tarafından da belirtilmiştir. Bu çevirmeler, yalnız burada değil, her yazıtla ilgili olarak tek tek yapılmıştır.

Mehmed Muyezinoviç, bu sayfalarda mezartaşında tarih kıtası bulunan Meylî'nin tanınmış bir kaligraf ve epigraf olduğunu, Yusuf Efendi'nin ise Mostar kadısı iken hasta olarak geldiği Sarayova'da öldüğünü, Bosnalı ün-

lü gezgin yazar Başeskiya'nın *Lyetopis* (kronik, günlük) adlı kitabına dayanarak belirtiyor. Kitapta Meylî'den daha başka örnekler de bulunuyor.

Burada göstermeye çalıştığım gibi, Mehmed Muyezinoviç, ele aldığı mezartaşlarını ve üzerindeki yazı ve motifleri tanıtmakla kalmamış, orada yatanın kim olduğu, yazıtı kimin yazdığı hakkında da bilgi vermiş ve bu bilgilerin hangi kaynaklarda bulunduğunu belirtmiştir.

Bir başka örnek üzerinde duralım:

El Fâtiha

Umde-i tüccâr olub zâtında
hayrü'n-nâs idi
Zikr-i hayr ile duâdır rûhuna merâm
Yazdı Cûdî rıhleti târihini menkut ile
Mahmûd Ağa eyleyüp dâr-ı naîm
içre makam
sene 1195

Yazar tarafından da hesaplanıp belirtildiği üzere milât takvimine göre Mahmut Ağa'nın ölüm tarihi 1780/1781'dir. Mehmed Muyezinoviç, nişanının baş tarafında ağa sarığı olduğunu belirtiyor. Kitapta bu mezartaşının fotoğrafı da bulunmaktadır.

Mezartaşının üzerindeki manzum yazıt Cudî'nindir. Cudî bu kıtada menkut tarih kullanmıştır. Bu tarihin, eski yazıdaki yalnız noktalı harflerin kullanılmasıyla düşüldüğünü biliyoruz. (C. I, s. 262-263)

Türkçe'nin Saray-Bosna'da 20. yüzyıl başlarında dahi varlığını sürdürdüğünü gösteren kanıtlardan biri olarak aşağıdaki mezartaşı yazıtı ilgi çekicidir:

Seyfeddin Fehmî Efendi Şeyh
Kemûrâ nâm ile
Müştehir idi bu yılda ömrüne erdi hitâm
Şi'rleri inşâd ü târihler tetebbu etmeğe
Harf-i mâ-hasal ederdi bırakdı
âsârıyle nâm
Söyledi târih-i fevtin Enverî bî-tâmiye
Ola Seyfeddin Efendi rûhuna
cennet makam.
sene 1335

»Gospodin Mehmed-paša, Asaf svoga vremena;
Čijom časnom osobom svijet je našao slavu,
Potrošio je imetak svoj u zadužbine radi božjeg zadovoljstva,
Niko neće reći za imetak koji se troši u zadužbine da je rasipanje.
Za života je utrošio zlato i srebro za podizanje opštekorisnih objekata,
Bio je svjestan da su svakome njegova djela najbolje potomstvo,
U Bosni, na rijeci Drini sagradi veliki most,
I od svodova na toj rijeci napravi redoslijed.
Na takvoj dubokoj i snažnoj rijeci,
Nad vodom ne mogoše preci ništa sagraditi,
Božjom pomoći, osnivač, gospodin Mehmed-paša učinio je
Da se njegovo ime spominje s poštovanjem i blagodarnošću.
Podigao je most kojem na svijetu nema ravnog,
Pa nemoj reći da je propao imetak koji se troši u dobro djelo;
Nadam se u Svevišnjeg Boga da će njegovom osnivaču
Dani sretno prolaziti i da u životu tugu neće nikad osjetiti.
Nihadi, videći dovršetak (mosta), reče mu kronogram:
»Neka Allah blagoslovi divni, velik i najljepši most.«

979. godina.« (1571/72)

Mehmed Muyezinoviç'in kitabından Drina Köprüsü ile ilgili yazıtın metninin yeraldığı sayfa.

Bu şiir Seyfettin Efendi'nin mezartaşındaki düzyazı bölümünün altına eklenmiştir. Üstünde yer alan satırlarda kendisinin ünlü bir tarihçi, şâir ve hoşsohbet bir kimse olduğu dile getirilmiştir.

Ölüm tarihi milât yılı olarak 1917'dir. Enverî adlı şair, onun ölümü üzerine tamiyesiz bir tarih söylemiştir. (C. I, s. 169)

Bir de manzum olmayan ve daha sade bir yazıtı bulunan mezartaşlarından bir iki örnek görelim:

Huvel hayye'l-bâkî

"Üçüncü ordu-yı Hümâyun Dördüncü Alay'ın müzika- yüzbaşısı merhum Fuâd Efendi'nin ruhıyçün El-fâtiha. Sene 1292."

Daha yakın bir tarihe milât yılı olarak 1875'e ait bulunan bu mezar, Mostar'daki Karagöz Bey Camii mezarlığındadır. (C. III, s. 193)

Yâ Gaffâr yâ Settâr

"Merhûm Gazî Ahmed Sipâhî Tokmak bin Hasan Ağa rûhuna el-fâtihâ. Sene 1178."

1764 yılına ait olup Mostar'da Derviş Paşa Camii (Derviş-Paşina Camiya) mezarlığındadır. (C. III, s. 213)

Bunlardan sonra bir örnek de çeşme yazıtlarından görelim. Bu yazıt, Sarayova kentinin Atmeydanı semtinde bulunan Çifte Çeşme'nin üzerindedir:

Habbezâ ser-çeşme-i âb-ı hayât-ı bî-bedel
Vechi var resmi konulsa kevserin tâ yanma

Düşmüş iken dîdeden eşk-i yetîmi dil gibi
Böyle âb-ı rû dökerdi kendinin dâmânına

Cümle etrâfım olub ma'mûr ben oldum harâb
Kimse rahm etmez mi ayâ bîkesin efganına

İstirâk-ı sem olunca belde baş ağasının
Bahr-i lûtfu dalgalandı dîde-i giryânına
Suyu başdan aldığı ayağa getirdi.....
Lûtfun icrâ kıldı feyz Mustafa'nın cânına

Feyz ile irvâ edince rûh-ı pâkin gûya
Hızr erişdi sûhtegân-ı medrese atşânına

N'ola rûhu selsebîl-i adn ile seyrâb ola
Ab-i Kevser uğradıkça adn-i şadırvânına

Nâsa işrâb eyle Vehbî târihin ilgaz ile
Âb-ı hayvan kıldı cünbüş geldi Atmeydânı'na
sene 1212

Mehmet Muyezinoviç'in eserinin ilk cildinin kapağı.

Milât takvimine göre yıl 1797-1798'dir; Osmanlı-Turk sanatı, bütün yönleri ile canlılığını sürdürmektedir. (C. I, s. 359-360)

Bir de köprü yazıtlarından bir örnek vermek istiyorum. Örnek olarak, İvo Andriç'in romanı dolayısıyla Türkiye'de biraz daha yakından tanınan Drina Köprüsü'nün üzerindeki yazıtı sunuyorum:

Âsaf-ı devr ü zamân Hazret-i Mehemmed Paşa
Ki cihân buldu anın zât-ı şerîfiyle şeref

Sarf idüb mâlını hayrâta rızâ'en li'llah
Hayr için virilen emvâle dimez kimse seref

Sağ iken sîm ü zerin sarf-ı hayrât itdi
Bildi asârıdır her kimse hayr halef

Bosna'da nehr-i Drin üzre yapub cisr-i kebîr
Bağladı ol suyun üstünde kemerlerden saf

Böyle bir nehr-i amîk ü cereyânı muhkem
Suyun üstünde binâsını edebilmeden selef

Avn-i Hakk ile velî Hazret-i Paşa etdi
Kendinin nâmını andırmağa hayr ile sakaf

Yapdı bir köprü ki âlemde naziri yokdur
Böyle hayra verilen mala sakın dime telef

Ömarın Hazret-i Hakk'dan anı bânî olan
Günü hayr ile geçe görmeye ömründe telef

Görüp itmâmın Nihâdî didi ana târih
Bârek-Allah aceb cisr-i kebîr ü eltâf
sene 979
(C. II, s. 118-119)

Köprünün üzerindeki yazıtın metnini Mehmed Muyezinoviç'in kitabındaki eski harfli yayımına göre böyle okumuş bulunuyorum. Aynı metnin küçük bir iki farkla bir başka yayımı için Cevdet Çulpan'ın *Türk Taş Köprüleri* kitabının 164. sayfasına bakılabilir.

Mehmed Muyezinoviç, köprünün yapım tarihi olarak 979 hicrî yılını esas alınış ve karşılığı olarak milâdî 1571/72 yılını göstermiş bulunmaktadır. Oysa ki Ekrem Hakkı Ayverdi ile Cevdet Çulpan, yapım tarihi olarak H. 985 (M. 1577/78) yıllarını kabul etmektedirler.

Bizler, öbür ulusların yanında Bosna'ya ve Hersek'e insanlık açısından bağlı olduğumuz kadar, bu kültürel mirasımız bakımından da bağlıyız. Onun için o topraklarda yıkılan her kültürel yapı için başkalarından daha çok üzüntü çekmekteyiz. Hele Mehmed Muyezinoviç'in kitabındaki envanteri gördükten sonra bu noktada ne kadar haklı olduğumuz daha iyi anlaşılıyor.

Makâme-i Tevkifiye

EBÜZZİYA TEVFİK

"İnsan için maişet-i ictimaiyenin
illet-i gaiyesi taarruzdan masun olmaktır."
KEMAL

Ben –(Paşa bu sözleri söylerken maksadı keşfetmiş olduğumdan dedim ki:) Girgor'un bu jurnalı hakikaten iblispesend vasfıyla tavsif olunmaya layıktır. Çünkü kendisi için tam 770 lira temin ediyor.

Paşa –Nasıl. Bu parayı kim verecek?

Ben –Kim verecek, ben! Çünkü benim Prens İbrahim Paşa'daki matlubum 400 İngiliz lirasıydı. İkame-i davadan beri teraküm eden faiz de 370 İngiliz lirasına baliğ olmuştu. Ben Girgor'la azimet ve avdet masrafı kendisine ait olmak üzre bu paranın 170 lirasını ona terk ve o yolda bir mukavele akdetmişdim ki imza ve teati edilen "nüshateyn"den biri, dün müdür efendinin aldığı cüzdanımın içindedir.

Girgor bu jurnalla beni tevkıf ettireceğini ve hiçbir kâğıt çıkmak ihtimali olmadığını bildiği cihetle zatışahanenin pek ziyade şüphe ve vesvesede kalacağını ve bu sebeple beni tul-ı müddet ya zabtiyede mevkuf bulundurmak veyahud bir tarafa teb'id etmek isteyeceğini hasılı 24 Teşrinievvel-i Efrencî'de tribunal mixet'de vekaletname-i müseccelle isbat-ı vücud ederek parayı kabzettikten sonra netice-i hale intizaren bir müddet Mısır'da kalmayı ve me'mulü vechle ben bir tarafa gönderilmişsem rahatça paranın üstüne yatmayı ve şayet kurtulursam bana da birtakım maval okuyarak paranın nısfını olsun hak ettiğini tehevvür etmiş ve te'min-i maksad için de bu jurnalı tertip eylemiştir. Bunu bana haber vermekle pek büyük lutufda bulundunuz. Evvela bu gece rahat bir uyku uyuyacağım, saniyen yarın derhal Girgor'u vekaletten azlle zaten bu davayı bu preseye getirmiş olan Prenses Nazlı Hanım'ın avukatı Mösyö Karton de Pier'i tevkil edeceğim. Buna dair yarın sabah ve esbab-ı beyan ederek size bir beyanname tahrir ve takdim ederim. O surette yazacağım ki bu meselenin Girgor tarafından ihtira' edilmiş olmasına hükmedilebilsin.

Paşa –Hakikaten iyi keşfettiniz. Mel'unun bu maksadla işe girişmiş olduğunda benim de şüphem kalmadı. Aman Hüsnü Efendi işi sezmesin.

Ben –Ondan emin olunuz. Bu lutfunuzu suiistimal etmek, herhangi bir hususat-ı ahlâkıyeye münafi olmasa bile kendimi vartaya atmakla beraberdir.

Bir saat kadar imtidad eden bu mukalemenin hitamında paşa: Yatağımın mabeyn odasında ihzar edildiğini ve ne vakit arzu edersem kendi hâbgahımda bulunuyormuşum gibi kemal-i huzurla yatabileceğimi ihtar ederek hareme gitti. Biz de Hüseyin Daim Bey'le taam salonuna girdik.

Ertesi sabah yataktan kalkar kalkmaz akşam karar verdiğim beyannameyi yazıp haremden çıktığı vakit paşaya verdim. Derhal bir tezkere-i mahsusayla mabeyne gönderdi, çünkü vekil azletmek âsan ise de irade-i seniyyeyle mevkuf olan bir adamın Mısır'da bir avukatı tevkil etmesi istizana mütevakkıf olduğundan ve bu istizan ise müvekkilini ihbar eden bir vekil hakkında suizannı davet edeceğinden, her halde benim hakkımda hayırlıydı. Nitekim tezkerenin yaverimahsusla mabeyne gönderildiğinden iki saat sonra cevabının arzumuz vechile zuhurundan matlub olan tesirin hasıl olmuş olduğu anlaşıldı. Çünkü tezkere-i cevabiyede "huku-

kunun zıyaına mahal verilmemesi" tabiriyle Karton de Pier'i tevkilime müsaade ediliyordu.

O gün vekaletnameyi yazdım ve nazır paşanın adliye nezaretinden Stepan Efendi namında konağına celbeylediği mukavelat muharririne Karton de Pier'i tescil ettirdikten sonra hariciye nezaretine de usulen lazım gelen muamele-i tasdikiyeyi Nazım Paşa ifa ettirdi.

Kendisini vekaletten azlettiğimi natık Girgor'a yazdığım tezkereyi de yine nazır paşa yaveriyle merkumun Gedikpaşa'daki evine göndererek imza ettirdiği makbuzu bana ita eyledi.

Bu işler ikindi vaktine kadar ifa olundu ve yine o vakte kadar da kâğıtların tetkiki nihayet buldu.

Akşamüzeri de istintakımıza mübaşeret edildi. İstintak, o kadar maskaraca suallerden ibaretti ki benden sual olunacağını akşam öğrendiğim maddeyle kat'iyyen münasebeti yoktu.

İşte bir nümunesi:

Ber-kaide sinnim, mahall-i veladetim sorulduktan sonra:

S[ual]– Zatıaliniz Farmason musunuz!

C[evab]– Neden soruyorsunuz?

S– Elbette bir lüzum üzerine soruluyor?

C– Tabii. Fakat kim soruyor; ve o lüzum neden ibarettir?

S– Orası size ait değil.

C– O halde benim Farmason olup olmamaklığım da size ait mesailden değil.

S– Zatıaliniz sorulan her suale cevap vermeye mecbursunuz!

C– İhtimal! Fakat sorulan suallerin benim celb ve tevkifimle ve hususa tetkik etmekte olduğunuz evrakla münasebeti olmak şartıyla. Yoksa böyle hiçbir ferdin benden öğrenmeye salahiyeti olmayan bir keyfiyeti öğrenmek isteyecek olursanız hiçbir vakit karşınızdaki adamdan icabet beklememenizi şimdiden ihtar ederim.

S– O halde!

C– O halde!

S– Canım efendim burada bulunmaklığınız bizim taraftan, nezaretten vaki olmuş bir tahkik neticesi değil. Mabeyn-i hümayundan şerefvarid olan irade-i seniyye üzerine celbolunduğunuz malumalinizdir. Onun için her ne sual edilirse hep irade-i seniyye' nin hükm-i celilidir.

C– Zannetmem.

S– Nasıl zannetmezsiniz. Sizi biz kendiliğimizden tevkif etmedik. İrade-i seniyyeyle tevkif ettik.

C– Onu kim bilmez.

S– Öyledir de niçin cevap vermiyorsunuz.

C– Madde-i tevkifiyeyle madde-i sual arasında münasebet göremiyorum da onun için cevap vermeyi zaid buluyorum. Çünkü "Tevfik Bey'i celb ve tevkif ediniz de farmason olup olmadığını tahkik ediniz!" yollu bir irade sudur etmemiştir ve edemez. Çünkü padişah sizin gibi budala değildir. Zat-ı hümayun-ı şahanenin fetanet-i fevkaladeyle mütehallik olduklarını kendileriyle bir defa mülaki olan rical-i meşhure-i ecnebiyenin ve süfera-yı düvelin katfesi tasdik etmektedir.

S– Madde-i tevkifiyeyle madde-i sual arasında münasebet olmadığını nereden biliyorsunuz?

C– Dedim ya. Padişahın müsellem-i cihan olan fetanet-i hümayunları böyle bir suale mesağ vermez.

S– Fakat muharreratınızın tedkiki emredilmiş olduğunu biliyorsunuz; taharriyat malumunuzdur ki bir maksadla icra edilir. O maksad da taharriye memur olanlara bildirilir.

C– Dedikleriniz pek tabiidir. Lakin benim gerek tevkifim ve gerek evrakımın tedkiki böyle bir maksada müstenid olamayacağından eminim.

S– Demek ki buraya ne maksadla getirilmiş olduğunuzu biliyorsunuz?

C– (Efendi hazretleri beni sualleriyle müşkil bir mevkie atmak istiyorlardı) Ne maksadla getirilmiş olduğumu değil, bu maksadla getirilmemiş olduğumu biliyorum. Evvelce de dedim ya masonluk namına kimse tevkif ve isticvab olunamaz. İstediğiniz faraziyatta bulunabilirsiniz.

Ebüzziya Tevfik'in eşi İffet Hanım tarafından yeğenine verilen son resimlerinden biri.

Ebüzziya Tevfik almış olduğu Mecidiye nişanıyla (1889)

S– Ancak biz sizden mason olup olmadığınızı sual ediyoruz. Siz de bu suali ya redde veya tasdike mecbursunuz.

C - Ya ben sükût edecek olursam.

S– Biz de sükûtunuzu ikrar addederiz.

C– Nasıl isterseniz öyle addedin.

S– Demek ki masonsunuz?

C– ....

S - Niçin sükût buyuruyorsunuz.

C– Canım öyle istediği için.

S– Zatıalîniz şûra-yı devletin bidayet mahkemesi azasından olduğunuz halde mahkeme-i aliyyenizde isticvab edilen bir maznunun bu yolda bir mukabelede görecek olsanız kendisine ne nazarla bakarsınız.

C– Şûra-yı devlet bidayet mahkemesi muhakeme ettiği adamlara sadedin haricinde bir sualde bulunmaz ki bu yolda icabet görsün.

S– Siz hâlâ bu sualin dahil-i saded olmadığını zannediyorsunuz?

C– Zann değil, iddia ediyorum.

S– Halbuki sizin masonlarla münasebette bulunduğunuz mahdum-ı alinizin Mısır'dan yazdığı mektupla muharrerdir.

C - Lutfen okur musunuz?

S– (Müdür efendi kemal-i itinayla redingotunun cebinden çıkardığı oğlumun mektubundan şu fıkrayı okudu): "Canım babacığım, zahmet olmazsa Editör Masson'a yazınız da Natur'u doğrudan doğruya Hatvam Hilvan'a göndersin." Buna ne buyurursunuz!

C– Size karşı bir şey buyuramam. Yalnız lutfeder de nazır paşa hazretlerinin buraya teşriflerini rica ederseniz, o zaman ne buyuracağımı anlarsınız!

S– Bendenizi muhatap addetmeye tenezzül buyurmuyor musunuz?

C– Estağfirullah! Bu bir sırrı mektub olduğundan vereceğim izahatın suitefsire uğramasından korkarım. Onun için zat-ı nezaretpenahinin huzurları bence pek mühimdir. Arzu buyurulursa biz yanlarına gidelim.

S– Garip şey!

C– İnsan, hayat-ı ictimaiyesinde olduğu gibi hayat-ı resmiyesinde de garip şeylere tesadüf edebilir. Bunda taaccüb iktiza etmezse de zabıtaya getirilenler ekseriyet üzre erbab-ı töhmet ve kabahatten oldukları cihetle siz her karşınıza çıkanın mutlaka itiraf-ı cürm edeceğine kanisiniz ve daima suallerinizi o noktainazardan yürütürsünüz. İşte menşe-i hata budur. Halbuki "ismet" asıl olduğu nazar-ı mütalaaya alınıp da maznunen getirilmiş bir şahsın masumiyeti noktai-nazarından isticvabda bulunulursa –ki hikmet-i hukukun muktezası da budur– pek çok hatîâtın ve binnetice kabâyı'nın önü alınmış olur. Demek istiyorum ki siz doğru söylenen sözlerin daima eğri olduklarına kailsiniz ve karşınızdaki adam esafilden olmayıp da erbab-ı haysiyetten ise bittabii ona karşı: –Sus! Yalan söyleme!– diyemeyeceğinizden onun nazikânesi olmak üzre "garip şey!" diyorsunuz. Bense garip bir söz söylemedim. Lakin siz garip telakki ettiniz. Sizi bu ülfetinizden ayıramam. Bununla beraber ben de size garip gelecek diye akıl ve mantığın muktezıyatından ayrılamam.

Bu mev'ızakârane cevabım efendiye daha garip geldiyse de söyleyecek bir söz bulamadı. Meğer nazır paşa da kapı perdesinin ardından ceryan eden es'ile ve ecvebeyi dinlemekteymiş. Ben sözümü bitirdiğim sırada içeriye girdiler.

Oturmalarını müteakip dedim ki:

–Paşa hazretleri! Madem ki benim isticvabım hususu taraf-ı padişahiden ferman buyurulmuş ve madem ki tetkik olunacak evrakım meyanında Fransızca yazılmış şeylerin vücudu da melhuz bulunmuştur. O halde isticvabıma hiç olmazsa duvarcı manasına olan "mason-maçon" ile isim olan Mason-Masson'u farkedecek kadar Fransızca bilir birini memur etmeliydiniz. Yarım saatten beri müdür efendi hazretleri oğlumun Mısır'dan yazmış olduğu bir mektuba istinad ederek bana farmason olup olmadığım hakkında irad-ı es'ilede bulunuyorlar. Bense buraya farmason olup olmadığımın tahkiki için getirilmediğimi pekala biliyorum. Efendi de bunu benden iyi bildikleri halde galiba farmasonluğu, mücerred "sırr-ı mektumları" bulunduğundan istidlalle bir cemiyet-i fesadiye olmak üzre telakki eylemiş olmalıdır ki, hazır şu adam elimiz geçmişken bir de farmasonlukla itham edelim ve şayet azviyyat-ı vakıa neticesiz çıkarsa bari diğer cihetten töhmetlendirip mazhar-ı takdir olalım emeline düşmüşlerdir.

Oğlum Mısır'dan bana yazdığı bir mektupta La Natur isminde senelerden beri abone olduğu risale-i fenniyenin Mısır'da Hatman Hilvan'a gönderilmesi için "editör" yani kitap

naşiri meşhur Masson'a yazmaklığımı rica ediyor. Efendi hazretleri de bunu okur okumaz mal bulmuş mağribi neşesiyle bana -zatıaliniz farmason musunuz?– sualini irad ediyor. Tabii bu kadar münasebetsiz bir suale lâzım gelen mütehekkimane cevapları alınca hiddet veya hayret ediyor. Eğer bundan sonra da bu yolda suallere muhatap olacaksam size katiyen beyan ederim ki cevap vermem veyahud beklenilmeyen yolda mukabelede bulunurum. Zira ben buraya birtakım tevehhümat-ı kemşuurâneyle me'luf zevatın türrehatına cevab vermek için gelmedim, rica ederim, ya bizzat burada bulununuz, yahud sualleri kendiniz tertip buyurunuz.

Nazım Paşa, ceryan eden sözlere biraz evvel kısmen muttali olmuş olduğundan vaki olan izahatla meseleyi tamamıyla anladılar ve bana: Afv edersiniz beyefendimiz. Hakikaten kusur bende oldu. Fakat bu münasebetsizlik bir daha tekerrür etmez– dediler.

İşte istintakımız böyle bir maskaralıkla başlamıştı. Ondan sonrakilerse paşanın taahhüdüne rağmen daha gülünç bir şekil aldı.

Ertesi günü cuma olduğundan isticvabda devam olunmayacağı ve sabahleyin bulunması lâzım gelen zatlarla birlikte matbaaya gidileceği ifade olunarak evraka nihayet verildi.

Cuma sabahı erkenden Hüseyin Daim Bey'le polis müdürü efendi ve merkez komiseri Hüseyin Hüsnü Efendi namında biri ve bir de Lehistan mültecilerinden Mösyö Lö Kont dedikleri birkaç lisanla mütekellim bir serseri birlikte olarak arabalara rakiben Galata'ya geçtik. Matbaa halkı gelmiş, işlerine başlamıştı, iki gün evvel kapılara vaz'ettiğimiz mührü, Hüsnü Efendi kemal-i itinayla muayeneden sonra bizzat fekkeyledi. Ben önlerinde olduğum halde ibtida hücre-i iştigale dahil olduk. Yazıhanenin çekmelerini çekerek Türkçelerini bu üç zat ve Fransız ve Alman ve İngiliz lisanlarındaki muharreratı Mösyö Lö Kont tetkike mübaşeret eyledi. Ben karşılarında oturup bu maskaralığı vâlihâne temaşa ediyordum.

Müdür efendi Konta tekarrüble kulağına bir şeyler fısıldadı ve bittabii bu sadık Mösyö de beyan-ı mutavaat eyledi. Kendi kendime diyordum ki insan denilen mahlûk ne garip bir hayvandır! Bu adam vatanının istiklalini istirdad daiyyesiyle memleketinde silaha sarılmış, Rusya mezalimine mukavemet etmiş, veyahud rayet-i isyanı ref eden hemşehrileriyle birlikte ihtilale kıyam eylemiş; galebeye imkân bulamayınca firara muvaffak olmuş, nihayet milletçi sıfatıyla memleketimize sığınmış, memleketinde üç beş lisan tahsil etmiş olmasına rağmen, bahusus Kont unvanı dahi delalet ettiği üzre, ekabirden bir aileye mensup bulunmuş; ve şüphesiz terbiye-i ilmiye de iktisap eylemiş, velhasıl mana-yı lâzımisiyle adam sıfatını takınmışken bugün en süfli bir hizmetle temin-i maişet etmek rezilesini irtikab etmiş, polisin alet-i tesvilatı olmuş. Efendisinin işaretine intizar eden kelb-i sayyad gibi polis müdürünün verdiği emre mutavaat ediyor. Yazık bu adamın Lehli ismine!...

Ben bu mülahazadayken Kont cenapları da eline geçmiş iki mektubu müdür efendiye irae ile beraber, kulağına bazı şeyler fısıldadı. Müdür efendi de mektupları alarak der-ceb etti. Zarflarından bu mektupların ne olduklarını anladım. İkisi de Londra'da münteşir Graphic namındaki musavver gazete idarehanesinden cevaben varid olmuştu. Biri İngilizceydi. Diğeriyse Vol.a.pük namı verdikleri lehçe-i umumiyle yazılmıştı.

İkinci mektup, cidden şayan-ı tezkâr bir garibe teşkil ediyordu.

Bu tarihten biraz evvel mecmuamı musavver neşretmeyi tasmim eylemiştim. Bunun için Leibzig'daki Alman ceride-i musavveresiyle, Paris ve Londra'daki musavver gazetelere birer mektup yazarak –hemmeslek bulunmak haysiyetiyle– talep edeceğim resim kalıplarının fiyatında mühimce tenzilatta bulunmalarını rica eylemiştim. Alman gazetesi, Fransızca cevap verdiği halde Graphic gazetesi İngiliz lisanıyla cevap vermişti. Ben de kendisine Türkçe bir mektup yazdım ve dedim ki:

"Ben Türküm, siz İngilizsiniz. Size sanatımıza müteallik iş'aratta bulunmam lâzım geldi. İngilizce bilmediğimden hususat-ı ticariyede galiben müstamel olan Fransız lisanıyla yazdım. Bu lisan bizim memlekette kesret üzre müstamel olduğu gibi, İngiltere'de bittabii maruf ve müstameldir. Herhalde bir Türkle bir İngiliz arasında "bîtaraf bir lisan" addolunabilir. Sizse fikr-i ticarete kibir ve azameti takdim ederek İngilizce cevap vermişsiniz. Zanneder misiniz ki bir Türk haysiyet-i milliyesini muhafazada bir İngiliz'in madunu kalsın? Şu kadar ki her millet kendi lisanıyla muhaberat-ı ticariyede bulunacak olursa ticarethaneler "Babil kulesi" gibi mecma-ı lüsün halini bulur. Bizce Fransız lisanı, lisan-ı umumi-i ticarettir; sizce değilse ben de Türkçeyi tercih ederim". Takriben mektubum bu mealdeydi.

İşte Graphic idarehanesinin Vol.a.pük lehçesiyle cevap verişi bundan ileri gelmişti. Zira bu lisan, lisan-ı umumi olmak üzre icad edilmişti ve anlaşılıyordu ki Graphic idaresi, benim mektubumun mealini, bir Türkçe bilene okutup öğrenmiş. Onun üzerine Vol.a.pük ile cevap vermiş, yani umumi lisan budur. Zannın gibi Fransızca değildir, demek istemiş.

Tabii zevzekçe bir şekil almış olan bu muhabere üzerine ben Graphic'le işe girişmemiştim.

Bilinmedik eşkalle muharrer bulunan bu mektubun başıma günün bi-

rinde bir iş açabilmesi kimin hatırından geçerdi!

Müdür efendi hiç şüphe yok ki Londra'dan yazılmış bu iki mektubu Cebelilübnan heyet-i fesadiyesi namına olan ihbara müteallik muhaberattan olmak üzere telakki eylemişti. Bu sebeple pek neşeliydi.

Matbaamda, tarih-i küşadı olan 1881 tarihinden beri Almanya ve İngiltere'de edevat-ı tıbaat imaline mahsus fabrikalarla vaki olmuş ne kadar evrak-ı muhabere varsa kaffesini topladılar; kutulara doldurup götürdüler.

Konağa vakt-ı zuhrda avdet etmiştik. Paşa selamlığa gitmiş olduğundan o gün ne isticvab vardı, ne de evrak tetkik edilecekti. Paşa gelinceye kadar biz de atılane vakit geçirdik.

Akşamüzeri saat 11'e doğru Nazım Paşa avdet eylediğinden, müdür efendi suret-i hususiyede paşayla yarım saat kadar odada görüştü. Ben bu mülakat ve müşafehatın, ma'hud mektupların evrak- fesadiye hakkında i'timan-bahş olmasından münbais olduğunu anlıyor; ve içimden gülüyordum.

Ezana karib müdür efendi hanesine gitti. Evvelki akşam olduğu gibi, yine üç kişi bahçede birleştik. Bittabii mektuplar mevzu-ıbahis oldu. Ben de vak'ayı anlattım ve paşayı müsterih olacak surette temin ettim.

Ertesi sabah müdür efendi gelir gelmez ilk işi bu mektupları mevzu-ıbahis etmek oldu. Ben mümkün olduğu kadar hesabat-ı sual ve cevabı süratle rü'yet etmek istediğimden, mektup meselesini hakikati üzre ifade etmeyi münasip gördüm. Müdür efendiyse her vakit hakikate düşman olduğundan mesrudatıma kat'a itimad etmedi. Onun üzerine dedim ki: isterseniz bir takrir yazayım. Bu dediklerimi onda tekrar edeyim. Nazır paşa da atebe-i seniyyeye arzetsin. Eminim ki padişah, maruzatımı kabul eder. Çünkü zat-ı hümayun-ı şahane her şahsı, bahusus benim gibi şimdiye kadar pek çok tecrübe etmiş olduğu bir bende-i kadimini şeair-i ubudiyetten tecerrüd etmiş görmekten ziyade o şeairin sıdk ve ihlasla tevsik ve teşyid edilmiş olduğuna itimad buyurmak ister. İşte ben de bu mektuplarla sıdk-ı ifademi isbat edeceğim. Yok zat-ıalinize mahza beni itham etmek ister de beraatimi isbat edecek berâhin ikame etmeme müsaade etmezseniz bendeniz de sükut ederim. Fakat siz de ne kadar ısrar etseniz bir kelimeyle mukabele etmem.

Ebüzziya Tevfik'in dönemin en gelişkin baskı teknikleriyle bastığı Rebî-i Marifet yıllığının kapağı.

Müdür efendi bir dakika kadar tereddüdden sonra kalkıp paşanın odasına gitti ve beş dakika sonra avdette –pekala arzunuz gibi bir takrir yazınız, takdim edelim– dedi.

Ben de tasvir meselesini ve muhabereyi ceryan ettiği vechle hikâye etmekle beraber takririmi şu sözlerle ikmal eyledim:

"Maruzat-ı anfe-i kemteranemin hiçbir kelimesi muhtac-ı tashih veya kabil-i redd ve tekzib olmayan hakayıkı ihtiva ettiğini temin ederim, bu iki mektup, Londra sefiri Rüstem Paşa kullarına suret-i hususiyede irsal ve onun marifetiyle Graphic gazetehanesinde tahkikat icrası ferman buyurulursa maruzat-ı kemteranemin ayn-ı hakikat olduğu ve şimdiye kadar hiçbir fiil ve kavlimde sıdk ve ihlastan ayrılmamış olduğum bir kere daha nezd-i hümayun-ı veliyyü'n-niam-ı a'zamilerinde sabit olmuş olur."

Bu takriri tebyiz ve imza ederek Nazım Paşa'ya verdim. Onlar da bir tezkere-i hususiyeyle mabeyne gönderdiler.

Yine bugün öğle taamını ettikten sonra salonda oturuyorduk ve bu aralık kapıda, epeyce uzaktan îka' edegeldiği tarraka-i hevl-engize, bir arabanın tevkifi nihayet vermişti. Derhal kapı açıldı ve müteakiben merdivenden yukarı Lütfi Ağazade kurenadan Faik Bey'in çıktığı görüldü. Huzzar, bir elektrik bataryasına dokunmakla gayri iradi hareket eden yapma adamlar gibi bir anda kıyam etti.

– Nazır paşa hazretleri nerededirler?– istifsarına, müdür efendi: haremdedirler. Şimdi teşrif-i âlilerini haber veririz, kavliyle mukabele etmekle beraber, mabeynci beyi nazır paşanın hücre-i iştigaline ithal eyledi. Paşa da derhal müeddeb bir kıyafetle haremden çıkarak odasına girdi ve kapıyı kapattı.

Bir çeyrek saat sonra paşa odadan çıkarak elinde tuttuğu bir deste kâğıt ve bir hokka kalemle bana teveccüh ederek: –Şu odaya buyurunuz! Bazı istizahta bulunacağım dedi. Birlikte odaya girdik. Karşı karşıya birer sandalyeye oturduk. Ben kâğıt destesiyle kalemi elime aldım. Paşa da üzerine

bazı notlar yazılmış bir kâğıda bakarak bana es'ile-i âtiyeyi irad eyledi.

Oda kapısını küşade bulundurmuştu. Bizi salondakiler görüyorlar; fakat sorulan sözleri işitemiyorlardı.

S– Prenslerden hangisiyle münasebette bulunuyorsunuz.

C– Evvela prens demekle kimleri murad ediyorsunuz onu anlayabilir miyim?

S– Tabii. Şehzadegah hazeratı.

C– Münasebette bulunmak şöyle dursun hiçbirini tanımam.

S– Size efendilerden biri mücevherli bir kalem göndermiş sahih mi?

C– Evet sahihtir.

S– Hangi efendi?

C– Abdülaziz Han evladından Abdülmecid Efendi hazretleri.

S– Münasebetiniz olmadığı halde şehzade size nasıl bir hediye gönderebilir?

C– Bir padişahzadenin, memleketinin erbab-ı kaleminden ma'dud olan bir şahsa hediye göndermesi, o şahsın şehzadeyle münasebetine delil olabilir mi?

S– Öyle amma bir şehzadenin durup dururken bilmediği bir adama hediye göndermesi biraz garip düşmez mi?

C– Tabii tahmininiz gibi olsaydı; garip değil, agreb olurdu. Fakat şehzade hazretleri bu eseri taltiflerini ifa emrinde öyle bir vesile buldular ki arada münasebet ve intisab gibi haller olmuş olsaydı bu rütbe necibane olamazdı.

S– Nasıl oldu?

C– Takriben bundan yedi sene mukaddem, galiba üçüncü defa olarak tertib ettiğim *Rehi-i Marifet*'den bermutad gazetelere birer nüsha göndermiştim. Fakat henüz pazar-ı intişara çıkarmamıştım. Çünkü mabeyn-i hümayuna takdim etmeyince neşretmemeyi âdet edinmiştim.[1] Binaenaleyh bir taraftan gazetelerde zuhurunu ilan ettirdiğim gibi diğer taraftan da o gün mabeyne götürüp matbaama avdet eylemiştim. Müstahdemînden biri odama girerek: Ağa kılıklı bir adam geldi. Kitapçılarda *Rehi-i Marifet* aramış; bulamamış. Bir nüsha satın almak istiyor,– dedi. Çağırınız buraya gelsin dedim. İçeriye getirdiler. Kendisini Kemal merhumun hizmetinde bildiğim bu adamı görünce: Buyurun Ahmed Ağa, *Rehi-i Marifet* istemişsiniz. Paşa hazretleri mi emrettiler? dedim. Ahmed Ağa mahcubane bir tavır ve lisanla: –Hayır efendim! bendenizi paşa, efendiler hazretlerinin hizmetlerine tayin ettiler. Şimdi Fer'iye'de bulunuyorum. Kitabı Mecid Efendi hazretleri istediler. Kitapçılarda arayıp bulamayınca matbaadan almaya geldim. Fakat daha dışarıya çıkmamış olduğundan size haber vermeyince satmadılar, dedi. Evet! Doğru söylemişler. Daha mücelliddedir. Yarın satılığa çıkarılacak. Fakat madem ki buraya kadar geldiniz. Sizi boş göndermeyeyim. Saray için ciltlettikle-

Ebüzziya Tevfik Suriyeli arkadaşı İbrahim Raşid Bey'le

1 1295 senesine mahsus tertib ettiğim **Salname-i Ebüzziya** meşrolunmadan mabeynden müsadere edilmiş olmasına mebni ondan sonra çıkardığım âsar-ı seneviyeyi kable'n-neşir mabeyne takdim mecburiyetindeydim.

rimden birini vereyim. Efendi hazretlerine takdim ediniz, dedim ve kenarı yaldızlılarından çıkarıp bir nüsha verdim. Ahmed Ağa terbiyeli bir adam olduğu ve "takdim" edene para teklif edilemeyeceğini bildiği cihetle müeddebane bir temenna ederek çıkıp gitti. Ertesi günü öğle vaktiydi. Mürettiplerden biri yanıma gelerek: –Dünkü ağa yine geldi– dedi.

Gönder, gelsin dedim. Ahmed Ağa içeriye girince setresinin cebinden sakangurda sarılı bir mahfaza çıkararak –Efendi hazretleri hediyenizden pek memnun oldular. Selamlarıyla beraber bu yadigârı gönderdiler– dedi. Bittabii arz-ı teşekkür ve tehıyyat eyledim. Kalem hâlâ bendenizdedir. İsterseniz bir adam gönderip getirtebilirsiniz. Tüy kalem şeklinde altından masnu'dur. Üzeri baştan başa biri yakut, diğeri pırlanta taşlarıyla tersî' olunmuştur. Cidden şahane bir hediyedir.

S– Bu kalemden sonra münasebatta bulundunuz mu? Teati-i mükatebat vaki oldu mu?

C– Hayır. Yalnız ertesi sene yine Ahmed Ağa geldi. Bir *Rehi-i Marifet* daha verdim. İki ay sonra gurre-i muharremde (elimle göstererek) şu boyunbağımdaki murassa' "ta" harfli iğneyi "muharremiye" olarak ihda ve irsal buyurduklarından ben de suret-i mahsusada teclid olunmuş mecmualardan bilmukabele iki cild takdim eyledim.

Nazır paşa, hakikatinde kat'a şüphe etmediği ifadetim hitam bulunca kalkıp Faik Bey'in yanına azimetle varaka-i isticvabiyeyi verdi. Bey de arabasına binip gitti.

Fakat bu şehzadelerle münasebet bahsi nereden çıktı. Bunu cidden merak etmiştim. Onu ise iki mah sonra bittesadüf keşfeyledim ki ileride zikri geçecektir.

Mabeynci Faik Bey gittikten sonra yarım saat sonraydı ki takriben saat 11,5'ta bir tüfekçiyle ibriktar Kamil Bey namında birinin refakatinde Kemal Bey isminde bir delikanlı getirildi. Bu genci ondan üç sene evvel Numune-i Terakki Mektebi ders nazırı olan Hüseyin Avni Efendi bir gün Makrıköyü'ndeki evime getirmişti. Bu zat felsefe-i cedide tetebbuatından o kadar mütelezzizdi ki kimi görse mutlaka bir bahs-i felsefî açar ve muhatabını bahs ve münazaraya davet ederdi. Bugün de koltuğunda Büchner'in, Schopenhauer'ın, Spencer'ın meslek-i felsefilerine ait müellefatı bulunuyordu.

Nazım Paşa mübahis-i felsefiyeden zaten mütelezziz olduğundan Kemal Bey'in bu suretle gelmesi bayağı inbısatını mucib oldu. Getiren herifler paşaya bazı ifadatta bulunduktan sonra çıkıp gittiler. Bizim isticvabat da zaten hitama ermiş gibiydi. Yalnız sebeb-i tevkıf ve taharri henüz mevzubahs olmamıştı. Memurlar gitmiş ve vakt-i kerahet hulul eylemiş olduğundan yine biz bize kalmıştık. Kemal Bey'de kat'a eser-i havf ve endişe görülmüyordu.

Genç filosof Schopenhauer'ın pesimistliğini, Büchner'in "matier-efors"unu, Spencer'ın evolutionismini nefsinde cem etmiş, daha doğrusu bu üç meslekten her birine keyfince intisab eylemiş olduğundan, mabeynden tutulup zabtiye nazırının konağına gönderildiğine ve orada isticvab olunacağına hatta sonra da iğtiraba dûçar olabilmek ihtimaline karşı tamamıyla lakayd bulunuyordu. Yalnız: "Ne tuhaf adamlar! İnsanın okuduğu kitaplara da müdahale ediyorlar!" diyordu.

Bahçede paşadan sebeb-i tevkıfini sordum. Gülerek: –Birtakım kitaplar okuyormuş. Bakılsın! Siyasiyata, fesada müteallik şeyler var mı, zabtiyeye göndermesin. Konakta tahkikat icra etsin; diye emrolunmuş– dedi. Bundan çocuğun töhmeti müntic-i ukubet olacağını istidlalle memnun oldum. Zaten nazır paşanın sair emsali gibi onu da himaye edeceğinden mutmaindim.

Yemekten sonra Madde ve Kuvvet üzerine paşayla epeyce bahisde bulundular, küçük filosof tetebbuatı sayesinde zatına mahsus bir meslek tutmuştu. Hatta Mesnevi'den dahi birçok ebyatla istişhad ediyor, hararet ve tama'ninetle bahseyliyordu. Mabeynin ürkebileceği hususat-ı siyasiyeden kendinde zerre kadar bir fikir yoktu. Paşaya dedim ki: Aman Allahaşkına bunu Hüsnü Efendi'ye isticvab ettirmeyiniz! Ya çocuğu çıldırtır; yahud bir sakîme isnadıyla belaya uğratır.

Ertesi günü saat sekize kadar paşa odasında Kemal bey'le meşgul oldu. Netice-i mübahaseyi bir tezkereyle mabeyne bildirdi, akşam ezanına karib galiba beş on altın bir atıyyeyle çocuğun tahliyesi emri geldi. Fakat Kemal Bey vakit geç ve paşayla musahabeden mütelezziz olmasına mebni o gece de orada kaldığından, nısfulleyle kadar menşerhane imrar-ı vakt eyledik.

Bugün tevkifimin yedinci ve nazır paşanın konağına getirildiğimin yedinci pazartesiydi. Öğle taamını ettikten sonra yukarıda salonda kahve içiyorduk. Yine epeyce gürültülü bir arabanın kapıda tevakkufu üzerine merdivenden çıkacaklara muntazır olduk. Önlerinde ibriktar Kamil Bey olduğu halde takriben otuzla kırk yaşları arasında kara bıyıklı üç adam zuhur eyledi. Bunları salonda bıraktıktan sonra Kamil Bey, paşayı odaya çekerek kapıyı örttü.

Üç heriften ikisine nisbetle biraz daha genç olan biri pek lakayd görünüyordu. Diğer ikisinin, solgun benizleri meyusiyetlerini tercüme ediyordu.

Uşaklar sigara ikram ettiler. İkisi aldı, genç olan üçüncüsü: –Teşekkür ederim! Ben Bafra kullanırım, başka tütün içemem– diyerek cebinden çıkardığı kutudan bir sigara alıp yaktı.

Bu gencin sırtında "redingot", di-

ğerlerinde setre bulunuyordu. Bu bir ayağını diğerinin üzerine atmış ve bir vaz-ı serbestane almıştı. Diğerleri her halleriyle "Saray ağası" olduklarını gösteriyorlar. Müeddeb tabirinden ziyade "miskin" sıfatına müstehak görünüyorlardı.

Ben onları, karşılarındaki kanapeden pekiyi tetkik ediyordum. Genç adam bir sigara daha çıkarıp yaktı. Bu aralık oda kapısı açılarak paşanın başı göründü ve gözüne ilişen Hüseyin Hüsnü Efendi'yi çağırarak içeri aldı. Yine kapı kapandı.

Salonda Hüseyin Daim Bey'le ben ve bir de bu üç adam kalmıştık.

Hüseyin Hüsnü Efendi içeriye alındıktan sonra Daim Bey yanıma gelerek, bunların ikisi Reşad Efendi dairesine mensup olduğunu biliyorum. Üçüncüsünü tanımıyorum. Galiba yine fincancı katırlarını ürkütmüş olmalıdırlar, dedi. Ben de cevaben: –Fincancı katırlarını olmamalı, belki mabeyndeki katırlar efendilerini ürkütmek istemişlerdir– dedim. Hüseyin Daim Bey serbest bir delikanlı olduğu ve bahusus yevm-i tevkifimden beri hakkımda fevkalgaye hürmet ve muhabbet ibraz ettiği ve benim de hiçbir şeye ehemmiyet vermediğimi bildiği cihetle bu sözümden tevehhuş etmedikten başka bana: –Hiç şüphe etmem dediğiniz gibidir– dedi.

Saat dokuza gelmiş olduğu halde bir saatten beri odadakiler dışarıya çıkmıyorlardı, bundan da işin ehemmiyeti anlaşılıyordu, genç adam bir aralık ayağa kalkarak salonda bir aşağı bir yukarı gezinmeye başladı. Tavrı, mişvarı, kıyafetinin intizamı bahusus ayaklarındaki ruganlı ve yandan düğmeli potinler saray mensubîninden olmadığına birer bürhandı. Aceb kimdi!

Hele ibriktar çıktı ve getirdiği adamların yüzlerine bakmadan yıkılıp gitti.

Müteakiben Hüseyin Hüsnü Efendi de çıkarak bu üç kişiyi, kâğıtlarını tetkik ve beni isticvab ettikleri oda-

II. Meşrutiyet'te Kısm-ı Siyasi müdürü olan Reşad Bey.

ya götürdü. İki dakika sonra da nazır paşa benimle Hüseyin Daim Bey'i odasına alarak ve mahcubane itizarlar serd ederek bana dedi ki: –Bu gelen üç zat burada birkaç gün kalacaklar zannederim. Pek ehemmiyetli şeylerle itham olunuyorlar, görüyorsunuz ki yerim bundan ibaret. Bahusus kimseyle ihtilatta bulunmamaları da ayrıca emrolunmuş. Zatıalinizi nezaretteki odama göndereceğim. Odanın içinde müfrez bir oda da vardır. Orada benim karyolamda yatarsınız. Şimdi Hüseyin Daim Bey'le birlikte teşrif buyurunuz. Orada sizinle musahabette bulunabilecek üç dört komiser tayin edeceğim, sabah akşam taamlarını buradan gönderirim. Yine arzu ederseniz hazırdır, dedi ve Hüseyin Daim Bey'e de şimdi Edirnekapısı mevkiindeki Naci Efendi'yi, tahkikattaki Mehmed Ali Efendi'yi, Samatya mevkiindeki İsmail Efendi'yi, kapıcuhadarı Mehmed Bey'i buldur. Onlar birer gece nöbetle ikişer ikişer beyin yanında bulunsunlar ve tekrar bana: Londra'ya gönderilen mektupların cevabı alınınca derhal devlethaneye avdet buyurulacağını namusumla, temin ederim. Hüsnü Efendi'ye de tenbih edeceğim. Yarın Cebelilübnanlılar meselesi üzerine isticvabınızda bulunsun.

Bittabii: irade sizin diyerek paşaya veda ettim ve getirilen bir arabaya çantamı alarak Hüseyin Bey'le rakib olup Bab-ı Zabtiye'ye gittim.

Kamil Bey merhumun infisalinden beri bu daireye ayak basmamıştım. O gidişim de pasaport muamelesi zabtiye nezaretinden kaldırılmadan evvel Avrupa'ya azimetimden dolayı bilmecburiyeydi. O zaman oda koca bir "barhane" gibi her türlü intizam ve nezafetten ârî idi.

Şimdiyse nezaretlerin hiçbirindeki nazır odalarıyla kabil-i kıyas olmayacak bir hal-i intizam almıştı.

Çevrimyazı: Mustafa Şahin

* Devamı var dendiği halde müteakip sayılarda bu tefrikanın devamına rastlanmamıştır. İhtimal ki matbu nüsha gibi tefrika da yarım kalmıştır. **Tasvir-i Efkâr**'da devam etmiş olması da muhtemeldir.

Tarih ve Toplum

Türk Dünyası

Tarih Araştırmaları Kongresi

ORHAN KOLOĞLU

Türk Dünyası Tarih Araştırmaları Kongresi 5-9 Eylül 1994 tarihleri arasında Ankara'da yapıldı. 65'i Türkiye'den 65'i dışardan (Azerbaycan, Başkurdistan, Kazakistan, Kıbrıs, Kırgızistan, Moldova, Özbekistan, Romanya, Tataristan, Türkmenistan) olmak üzere 130 bilim adamı katıldı. Katılanların özellikleri sebebiyle, şimdiye kadar rastlanmamış bir uygulamayla, bildiri sahipleri metinleri kendileri okumadılar. Beş grupta toplanmış olan bildiriler, her birinin raportörü tarafından hazırlanan bir raporun içinde özet olarak sunuldu. Bildirilerin amaçlarının tam yansıtılamaması gibi bir sakınca bu uygulamada mümkündü. Nitekim bazı örneklerine de rastladık ama, aşağıda açıklayacağımız gibi, eğer herkes kendi bildirisini sunsaydı sakıncasının daha da büyük olacağı inkâr edilemez.

Bahaeddin Yediyıldız, 'Haritalarla Türk Dünyası Tarihine Genel Bakışı' sundu. Raportörlerden Abdülhaluk Çay 'Türk Tarihinin Kaynakları'nı, Mehmet Saray 'Türk Tarihine Yaklaşımlar'ı, İlber Ortaylı 'Türk Tarihini Araştırma Merkezleri'ni, Özer Ergenç 'Türk Tarihinin Sistematiği'ni, K. Yaşar Kopraman 'Tarih Öğretimi ve Eğitimi'ni sundular. Bu uygulama tartışmaya daha fazla zaman ayrılmasına olanak verdiği halde, yine de şikâyet yeterince tartışamamaktan geldi. Konusunda ilk defa yapılan bu kongrede insanların söylemek istedikleri o kadar çok şey vardı.

Düşüncelerini serbestçe ve uzun uzun açıklama isteği özellikle misafirlerimizde çok belirgindi. 1990'dan beri Moskova'nın Şark Bilimler Akademiyası'nın sultasından çıktıktan sonra, bugüne kadar empoze edilmiş olan metinleri "dekolonize" ederek ilk kez milli tarihini yazma aşamasına gelmiş olan kardeşlerimizin sorunları tabiî ki daha karmaşıktı ve bu yüzden tartışma zamanını yeterli bulmayan da asıl onlardı.

Azerbaycanlı Şükürov, daha 1989'da Moskova'da 12 ciltlik *Sovyet Halkları Tarihi*'ni "Türk cumhuriyetlerinin tarihlerini yeterince yansıtmadığı için" eleştirdiğinde, sadece Ruslardan değil, kendi hemşehrilerinden de tepki görmüş olduğunu açıkladı. Şikâyeti, kendi toplumun ve çevresini öğretmek yerine kitapta Güney Slavlarının marifetlerinin çok ayrıntılı anlatılmış olmasıydı. Tepki gösterenlerden bazılarının şimdi yeni tarih anlayışını hazırlamakta olanlar arasında bulunduğunu ekleyip 'Artık bu korkuyu canımızdan çıkarmalıyız' diye vurguladı. Türkmenistan'dan Orazpolat Ekayev de 'Artık aksakallılar çekilsin de biz gençler konuşalım' diyerek aynı düşünceyi bir başka şekilde yansıttı. Bir de özdeyiş ekledi: "Özü yapmaz, yol da vermez".

Türkiye tarihçiliği için yeni dönem

Kongrenin sonuçlarını bir cümle ile özetlemem istenirse, "Türk Tarihçilik Dünyası'nın oluşturduğu arı kovanına bu sefer çomağın sokulmuş olduğu"nu söylemek olacaktır. Türkiye'nin 1930'larda, Araplar ve Pakistanlıların 1950'lerde başlatmış oldukları tarihin dekolonizasyon çabalarına Türk cumhuriyetleri de şimdi başlamış oluyorlar. Geçmişin örneklerine bakarak daha önlerinde uzun bir çalışma süresinin bulunduğunu söylemek yanlış olmaz. Eğer Türkiye tarihçileri kendi tecrübelerine uygun şekilde onlara aktarabilirlerse bu süre kısalabilir, metodolojinin ve hedeflerin belirlenmesinde zaman kaybı önlenebilir. Ama bizin kadrolarınız

acaba buna hazır mı?

Asya'daki Türk dünyasının birinci sorunu Marksizmle ilişkilerini nasıl düzenleyeceği noktasında düğümleniyor. Dekolonizasyonu gerçekleştirmesi beklenenlerin hepsi buna dayalı eğitimden gelmişler. Uygulamanın işlemeyen yanlarına yöneltilen eleştiriler dolayısıyla sistem zaten çöktü, ama bir düşünce sistemi olarak Marksizm'den alınacak hiçbir şey olmadığını, ancak 'Tarihin Sonunun Gelmiş Olduğunu' ileri süren Makkarticik'ler savunuyor. Dolayısıyla Marksizm'in bugüne uydurulma arzusuyla değil, evrensel olan yanlarıyla kullanma eğilimi hemen tasfiye edilmeyecektir. Sözlerini sakınmamasıyla ünlü hocamız Ercüment Kuran bile bazı çevrelere sakız olmuş bir sloganın hayalden ibaret olduğunu kürsüden açıklamaktan geri kalmadı: "21. Asır Türk Asrı olmayacaktır; Sovyetler yenildi ama Rusya yenilmedi, kültürü yaşıyor" diyerek.

Eleştirinin misafirlere değil Türkiye tarihçilerine yönelik olduğunu görmemek imkânsız. Zira dekolonizasyon çabasının -sınırlı da olsa- bütün batı düşüncesine, daha açıkçası çağdaş düşünceye yönelmesi tehlikesi de beliriyor. Bunun bilimselliği dışlama ve insanlığın dışında bir Türk Dünyası anlayışı getirmesi mümkün. Tarih Kurumu Başkanı Yusuf Halaçoğlu ve Atatürk Kurumu Başkanı Reşat Genç'in bazı müdahaleleri bu açıdan olumluydu. Bunlar da gösteriyor ki, çomak sadece bağımsızlıklarını yeni alan cumhuriyetlerinkine değil, mutlu bir rehavet içindeki Türkiye tarihçiliğinin kovanına da sokulmuştur. Bana göre gayet de yararlı oldu.

Çoğulculuk tercih ediliyor

Tartışmalar sonunda varılan nokta, kongreye ilk davette gönderilen tarih felsefesinin tekci, bütüncü hedefinden farklı oldu. Çeşitli konuşmacıların kullandığı 'Heterojen bir bütünlük', 'Makro düzeyde birlik', 'Birlik içinde çokluğun zenginliği' diye deyimler bunu kanıtlar. Kurum Başkanı'nın "Hanedanlar mühim değildir... Yavuz Selim de, Şah İsmail de; Timur da, Beyazit da; Müslüman, Hıristiyan, Musevi, Türk de; Sünnisi de, Şiisi de benim milletimdir... Dinlerin de, mezheplerin de üstünde bir Türk anlayışı olacaktır" şeklindeki sözleri dar çerçevelerin arzulanmadığını ortaya koydu. Nitekim Türk yerine Özbek, Kırgız ya da diğer isimleri kullanmaya devam etmeyi tercih ettiklerini bir-

TÜRK DÜNYASI TARİH ARAŞTIRMALARI KONGRESİ

GENEL PROGRAM

çok konuşmacı da belirtti.

S. Aliyarlı (Azerbaycan), Ata Çikiyev (Türkmenistan), Tınçtıkbek Çorotegin (Kırgızistan), Sabahaddin İsmail (K. Kıbrıs), Kasımbayev (Kazakistan), Ablut Hocayev (Özbekistan), B. Yediyıldız (Türkiye) adına yapılan değerlendirmelerden sonra açıklanan kararlar şunları içeriyor:

- Bir Türk dünyası tarihi yazılması - Türk tarihi kaynaklarının tesbiti - Türkoloji araştırmaları kitaplığı kurulması - Koordinasyon merkezi kurulması (Şimdilik bu görevi TTK'nun üstlenmesi) - Özellikle Orta Asya'daki arkeolojik araştırmaların kurumlaştırılması - Orta Asya deyimi yerine Türkistan deyiminin kullanılması - Türkler aleyhindeki iddiaların cevaplandırılması - Diplomasi tarihinin yazılması - Türk Dünyası Tarih Araştırmaları Dergisi'nin çıkarılması - Araştırma merkezlerinin yakından izlenmesiyle yayınların çevirilmesi - Makro planda bir Türk Dünyası Genel Tarihi yazılması - Terimler sözlüğü hazırlanması - Türkiye'nin okul tarih kitaplarında diğer cumhuriyetlerin tarihlerine yer verdiği oranda onların da Türkiye'ye ver vermesi - Türk Dünyası Tarih Atlası yayımlanması - Türk büyükleri ve özel günlerinin birlikte kutlanması - Tarihi birlikte yazmak için Türk Tarihçileri Koordinasyon Kurulu kurulması.

Bu kararları açıkladıktan sonra Halaçoğlu'nun "tabiî gereken kaynaklar sağlanabilirse" kaydını koyması, asıl sorunun nerede olduğunu gösteriyor. M. Saray tarafından açıklandığına göre, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Akademisi kurulması ve Türk Dünyası Ansiklopedisi'nin yayımlanabilmesi için toplam 3 milyon dolara (Yaklaşık 100 milyar liraya) ihtiyaç vardır. Bu para bulunmazsa ne olur?.. Kanımca başarıya ulaşmış olan bu kongrenin belirlediği ilk saptamalar zabıtlarda kalır... Timur mu, Beyazıt mı?.. Türk mü, Türki mi?.. Gagavuz mu, Aga Oğuz mu?.. Ayrı ayrı Türk dilleri mi, yoksa Türkçenin lehçeleri mi?.. Basmacılar mı diyelim İstiklalciler mi?.. İlk Türklerin dini şamancı mı yoksa tek tanrılı mı idi?.. Türk Dünyasının çöküşünde kim suçluydu?.. diye bizler tartışır ve TTK kurumunun her iki yılda bir yapılan kongrelerinde bildiriler verirken, sevmediğimiz, yerdiğimiz, suçladığımız Oriyantalistler parsayı alıp götürürler.

Büyük yarıştaki rakipler

Duruma açıklık kazandırmak için, bu alanda çok aktif olmadığım halde rastladığım bazı olayları aktarmaya çalışacağım. Gerçek ilgililer kimbilir daha neler biliyorlardır?

İki yıl kadar oluyor. "Tarih Vakfı"nı tanıtmak ve düzenlediği bir konferansa katkıyı sağlamak için İstanbul'daki Alman Orient Institut'un müdüresiyle görüşmemde ilk tepkisi "Faaliyetleriniz içinde Orta Asya görünmüyor" şeklinde olmuştu. Aynı yıl Sicilya'da düzenlenen bir Arap Tarihi Konferansı'nın sonrasında yayımlanan bildiride şu ifadeler kullanıldı: "Arap araştırmalarına ilginin azaldığı ve dikkatlerin Orta Asya'ya yöneldiği farkediliyor."

Bu yılın başında İstanbul'daki Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü'ne bağlı olarak kurulan Orta Asya Gözlem Merkezi, *Eurasia Turcica* adı altında ilk makaleler derlemesinin yayını için faaliyete geçmiş bulunuyor. Katkıda bulunmak isteyenlerden "çalışmaların Rusça ya da Batı dillerindeki ikinci ya da üçüncü kaynaklar değil de, bölgesel ya da komşu dillerde özgün belgelere dayandırılmış olması" istenmektedir. Bu çalışmaları yürüten genç Fransız araştırmacı Türkiye'deki sufilik üzerine bir kitap yayımlamış olup, halen Orta Asya Türk tarikatlarının Hindistan Müslümanları üzerindeki etkisini araştırmaktadır. Ve tam bir Farsça uzmanıdır.

Ankara'ya hareketimden iki gün önce de İstanbul'daki Orient Institut'da müdüre değişmesi vesilesiyle bir tören vardı. Almanya Teknoloji ve Araştırma Bakanlığı müsteşarının da hazır bulunması "günün mana ve ehemmiyeti"ni artırdı. Normalde biraz aşırı ilgi gibi görülebilirdi. Ama bu vesileyle özel olarak Almanya'dan getirilmiş bir profesörün konuşması her şeye açıklık getirdi. Amerika, Fransa, Japonya gibi ülkelerin Orta Asya araştırmalarında neler yaptıklarını ayrıntılı şekilde anlattıktan sonra profesör "Müsteşarının önünde", Almanya'nın geri kalmış olduğunu ama diğerleriyle yarışacak hale gelebilmek için büyük çaba sarfedildiğini söylemekten çekinmedi. Fransızlar Özbekistan'da bir Orta Asya'yı Araştırma Enstitüsü kurmuş oldukları gibi Almanlarınki de yakında açılacak. Ekim ayında da UNESCO'nun Orta Asya'yı Tanıma Enstitüsü faaliyete geçiyor. Zaten UNESCO 1995'i "Manas Destanı Yılı" ilan etmiş bulunuyor. Amerikalılar da eski "Barış Gönüllüleri" tipi kadroları çoktan Sibirya'ya kadar saldılar. Amerika'da profesörlük yapan Nur Yalman'ın oğlundan bu serüvenini dinlemiştim.

Oriyantalist ihtiyacı

Bütün eniştelerimizin bizi öpmek konusundaki bu heyecanından şaşırmamalı ve yanlış yargılara varmamalıyız. Bu kişilerin hepsi bilim adamıdırlar. Dört-beş dilden aşağısını bilen yoktur. Son yıllarda aşağılayıcı bir içerikle kullanılması adet haline gelen, aslında büyük bir bilimsel düzeye mensubiyeti belirleyen *Oriyantalist*'lerdir. Bizim toplumumuza, bize anlatmak için değil de kendi toplumlarının ihtiyaçları açısından bakmaları sebebiyle eleştirdiğimiz bu uzmanlar, dillerimiz kadar bütün toplumsal özelliklerimizi de, bazan bizden iyi bilmişlerdir. Yüz yüzelli yıl önce yayımlanan eserlerini hâlâ referans kitabı olarak bütün dünya kullanıyor. Türk kılığına girip bütün Türk alemini içinde yaşayarak tanıyan Vambery'nin bir eşini biz çıkarabilirdik mi?.. Bilimselliklerinin yanısıra kendi toplumlarının çıkarı için bazı bilgiler -özellikle ekonomik nitelikli bilgiler- aktardıkları için onları suçlamak hakkımız var mıdır?.. Sanmıyorum.

Çok dikkatimi çekmiş bir örnektir. 16. yüzyılda Kanuni'ye gönderilen Alman elçisi Busbecq, anılarında, Amasya yolu üzerinde gördüğü bitkileri, madenleri kaydeder ve neye yaradıklarını belirtir. İlgilenene bir yol gösterir. Ondan yüz yıl sonra bizim en aydınlarımızdan Evliya Çelebi'nin Erzurum civarında sürekli yanan ve kaynayan neft yatağı karşısındaki tepkisi şöyledir: "Halk günah işlemiş birinin ruhunun burada cehennem azabı içinde yandığını söylemektedir." Sevgili Evliyamızda neft'in kullanılabilirliği hakkında hiçbir kayıt yoktur. Çok merak ederim, "Busbecq görseydi ne yazardı acaba?" diye. İşte bizde eksik olan bu öğrenme ve bilgiyi aktarma meraklısı kimselerin yokluğudur. Yani Oriyantalistlerin. İlber Ortaylı bildirisinde bu noktaya temas etmiş ve İsrael'deki uzman kadroların -onlar da Orta Asya Enstitüsü'nü iki yıl önce kurdular- etkinliğini vurgulamıştı. Ne yazık ki sağcı bir gazeteye yanlış bir başlıkla aksettirildi.

Geçenlerde televizyonda Orta Doğu ile ilgili bir program vardı. Bir uzman, sanırım Amerikan kaynaklarından elde ettiği haritaya göre Orta Asya'da büyük petrol kaynakları bulunduğunu ileri sürdü. En azından ortada tüketime açılacak milyonlarca insandan oluşan bir pazar var. Bu toplumları her yönüyle tanımak için Batı, ticaret uzmanı da, iş adamı da, diplomat da yolluyor ama aynı zamanda tarihçi ve sosyolog da. Sadece maddesiyle değil kafasının içiyle de onları tanımağa çalışıyor.

Biz bu kardeşlerimizi tanıyor muyuz?.. Ya da onlar bizi tanıyorlar mı?.. İki soruya da 'hayır' cevabını vermek zorundayız. Kongrede bu gerçek açıkça ortaya çıktı. Birazcık geç de olsa başarılı bir adım atıldı. Türkiye bütün kadrolarıyla dinamik olmasını gerektiren bir yarışa girdi. Bu arada tarihçilerimizin kovanına da çomak sokuldu. Asıl önemli olan ilk toplantının başarılı geçmesi değil, ikinci aşamada gerçekleştirilecek olanlardır. Hem de çok acele.

Dolayısıyla konferansın organizatör ve finansörü TİKA'ya (Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı) asıl görev şimdi düşüyor.

KİTABİYAT

Kıbrıs ve Akdeniz'de Müslüman ve Gayrimüslimler

NETİCE YILDIZ

1991 yılında Alman yazar Jacob Merkelbach'ın yayınladığı ve bu sütunlarda Sayın Kemal Çiçek tarafından tanıtılan Lefkoşa Kadı Sicilleri konulu Almanca kitaptan[1] sonra, bu kez yine şer'iye sicilleri esas olarak alınarak Kıbrıs'ta 1571-1640 yılları arasındaki Osmanlı idaresinin sosyo-ekonomik bir tablosunu çizen İngilizce bir yayınla karşılaşmak sevindirici bir olaydır.

Ronald C. Jennings bir Türk dostudur. İllinois Üniversitesi'nde çalışan Amerikalı tarih profesörü olan Jennings son yıllardaki çalışmalarını Kıbrıs ve Türkiye'ye yöneltmiştir. Kitabını Kıbrıs'ta geçmişte ve şu anda yaşayan tüm insanlara ama özellikle şimdi Türk Kıbrıs'ta yaşayan insanlara ithaf ederek başlıyor.

Kitap, sunuş, kadın, vakıflar, şer'i hukuku, askeri düzen, ekonomi, denizcilik, kölelik gibi konuları ele alan on üç bölüm, sonuç, seçme bibliyografya, ana kaynakların dizini, genel dizin ve yazar ile ilgili çok kısa bilgiden oluşmaktadır.

Kitabın incelediği on üç bölümün başlıkları ve değindikleri konular kısaca şunlardır:

Başlangıç Bölümü: Kitap, adanın coğrafi durumu ve Osmanlı dönemi öncesi daha çok Roma devri ve sonrası Hristiyanlık dönemi tarihçesini ele alan bir başlangıç bölümü ile başlamaktadır. Başlangıç bölümünde adanın İslâmiyet ile tanışmasına ve Memluk istilaları ile adanın Osmanlı idaresine geçmesine kısaca değinilmiştir. (s. 1-14)

1- Adadaki Kadınlar: Yunan mitolojisinde Afrodit'in doğduğu yer olarak bilinen Kıbrıs adasında yabancı gezginlerin seyahatnamelerinde bu efsanevi güzelliği aramaları dışında fazlaca kadına yer vermemelerine karşın şer'iye sicilleri incelendiğinde, Kıbrıs'ta bu yıllarda kadınların şer'i kanunları ile güvencede olduğu, haklarını arayabildiği görülür. Yine kadınların vakıf kurma, mülkiyet hakkı, evlenme, gayrı müslimlerin Türk kadınları ile evlenememesi, Ortodoks kadınların kilise vasıtası ile hukuki haklarını arama hakları olduğu halde şer'i mahkemelerini kullanmayı tercih ettikleri gibi konular bu bölümde ele alınmıştır. (s. 14-39)

2- Vakıflar ve Halkın Refahı: Fetihten hemen sonra kurulan vakıfların halkın yararına çalıştırıldığını anlatan bu bölümde özellikle Türk döneminin erken dönemlerine ait Sultan Selim, Lala Mustafa Paşa, Sinan Paşa, Arap Mehmet Paşa gibi fetihte rol almış önemli kişiler tarafından halkın yararına kurulan vakıflara ait olaylardan bahsedilmesi ile bazı Türk yapılarını tarihleyebilmemiz açısından yararlı bilgiler vermektedir. (s. 40-68)

3- Kadı, Mahkeme ve Yargı Sistemi: Şer'i mahkemeleri Osmanlı toplumunun hukuki problemlerini çözümlediği kurumdu. Bu mahkemeler sadece Türklerin değil, tüm ada halkının hukuki haklarını arayabildiği ve adanın refahının sağlanması için suçluların yargılandığı yerdi. Bütün davalar titizlikle kaydedilirdi. Şer'iye sicilleri aynı zamanda tapu kayıtlarını ve vakıf işlemlerini de kapsardı. Yine bu bölümde şer'i mahkemelerinin ele aldığı başlıca davalar yanında kadı ve müftünün görevleri de anlatılmıştır. (s. 69-106)

4- Askeri Düzen (Yeniçeri ve Sipahiler) ve Polis: Fetihten hemen sonra Türklerin adaya yerleşmesi ile adadaki şehirlerin güvenliğini sağlamak için süratli bir organizasyona girişilmiş, kalelere asker yerleştirilip, bunların harcamala-

1 **Jacob Merkelbach, Die Protokolle Des Kadiamtes Nikosia aus Den Jahren 1105/06 (1693-1695): Übersetzung und Kommentierung,** (Europaische Hochshulschriften, Reihe III, BD. 478, Peter Lang, Franfurt am Main, 1991), 482 s. ISBN 0531-7320). Ayrıca kitap hk. bkz. Kemal Çiçek, "Lefkoşa Kadı Sicilleri", **Tarih ve Toplum**, Şubat 1992, Sayı: 98.

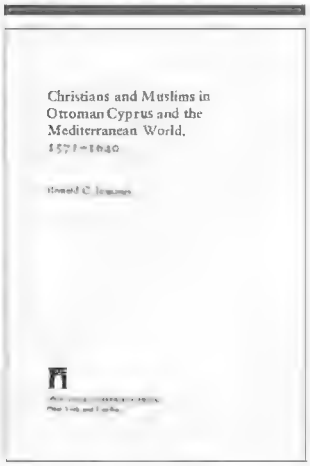

Ronald C. Jennings

Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World, (1571-1640)

New York University Studies in Near Eastern Civilization Number XVIII, 1993; 429 sayfa.

ISBN 0-8147-4181-9

rı ve maaşları için bütçeden önemli miktarda para ayrılmıştı. Bu bölümde bu organizasyon anlatılırken yeniçeri, sipahi, subaşı ile muhzir ve muhtesib adları ile anılan asayiş görevlileri (polisler) hakkında detaylı bilgiler de verilmektedir. (s. 107-131)

5- Zimmiler: Ortodoks Rumlar ve Diğer Gayri Müslimler: Ortodoks Rumlar yanısıra, Ermeni, Maronit (Suryani) veya Yahudilerden oluşan diğer azınlıklar zimmi diye anılırdı. Osmanlı egemenliği altında yaşamayı kabul eden ve vergisini ödeyen her zimmi zaman zaman mahkemede dahi kâfir veya kefere diye anılsa bile şer'i mahkemelerinde aynı standartlarda yargılanırlardı. Bu bölümde zimmilerin mal mülk edinme hakkı, İslâmiyet'e dönmesi, Ermeniler, Maronitler ve Nasara veya Latin Hristiyanlar, papaz ve keşişler, yöresel zimmi idareciler ve Latin veya Frenklerden oluşan yabancılar, konsoloslar, yabancı tüccarlar ile zimmilerin şarap üretimi ile ilgili davaları ele alınmıştır. (s. 132-172)

6- Çekirge Salgını, Açlık ve Sıtmanın Adanın Nüfusuna Olan Etkileri: Zaman zaman adada önemli hastalıklara, kıtlık ve ölümlere neden olan çekirge salgınları, kuraklık veya sıtma gibi bulaşıcı hastalıkların adanın nüfusunu nasıl etkilediği, bu konularda ne gibi tedbir alındığı konularına değinilmiştir. (s. 173-211)

7- Zorla Yapılan İskan (İnsan Nakilleri) ve Karşı Koyanlara Verilen Cezalar: Osmanlı hükümeti adanın fethinin tamamlanması ile adada bir iskan politikası başlatmış, fetihte görev alan askerler yanında, Anadolu'nun çeşitli eyaletlerinden her türlü sanat erbabı kişiler getirtilip yerleştirilmiştir. Zaman zaman zorunlu iskanlar da yapılmış, bunun için de bazı önlemler alınmıştır. Nüfus ile ilgili konuların ele alındığı bu bölümde, istatistiki bilgiler de verilmiştir. (s. 212-239)

8- Köleler ve Kölelik: Akdeniz'de önemli bir kurum olan kölelik Kıbrıs'ta da görülür. Kıbrıs'ın fethinde esir alınan Venedik askerleri Suriye ve Anadolu pazarlarında köle olarak satılmışlardı. Osmanlı döneminde adada bulunan köleler genellikle Müslüman Türklere ait olup, yine bunlar da Müslümandı. Bu yıllara ait şer'iye sicillerinde 44 kölenin ismine rastlanmıştı. Kitabın bu bölümünde, bu köleler ve sahipleri ile ilgili konular işlenmiştir. (s. 240-247)

9- Şehir ve Kasabalar: Osmanlı döneminde Kıbrıs'ta başlıca altı kent vardı. Bu bölümde bu kentler, kasaba ve köyler kısaca anlatılmıştır. (s. 248-280)

10- Borçlanma ve Kredi (Tefecilik): O yıllarda bankaların olmaması nedeniyle elinde fazla parası olanlar faizle ihtiyacı olan kişilere para verirdi. Bu bölümde bu sistemden yararlananlar, bu konuda ortaya çıkan yararlar ile sorunlar yine o yıllardaki şer'iye sicillerindeki protokollerden yararlanarak incelenmiştir. (s. 281-296)

11- Batı Kaynaklarına Göre Adanın Ekonomisi: Batı kaynaklarını inceleyen Jennings, bu kaynaklardaki bilgi ışığında ne Venediklilerin, ne de Osmanlıların adaya refah getiremediğini belirtmektedir. (s. 297-310)

12- Osmanlı Kaynaklarına Göre Adanın Ekonomisi: Jennings Osmanlı kaynakları ışığında adanın gelir kaynaklarının ziraat ürünleri, tuz üretimi, hayvancılık olduğunu, devletin ise vakıf mallardan geliri olduğunu, fiyatlarda narh uygulandığını ve adanın küçük olması nedeniyle Lefkoşa'nın ticaret merkezi olduğunu anlatır. (s. 311-344)

13- Deniz: Donanmalar, Ticaret, Yağma ve Korsanlık (Adanın Akdeniz Dünyası ile İlişkileri): Akdeniz'de önemli bir yeri olan Kıbrıs'ta denizcilik önemli idi. Ancak, korsan gemileri sorun teşkil ediyordu. Bu nedenle kaleler tamir edilmiş, bazı yerlerde yenileri de yapılmıştı. Bu konular yanında bu bölümde ayrıca adada zaman zaman yer alan isyanlar da anlatılmıştır. (s. 345-384)

Sonuç: Jennings, adayı gezen yabancıların Rumca veya Türkçe bilmediklerini, bu nedenle de çoğu kez yanılgıya düştüklerini, gerçekte bu yıllarda genellikle de Müslüman ve gayr-i müslimler arasında çok iyi ilişkiler olduğunu belirtir. (385-400)

Sonuç Bölümünü, arşiv dökümanları ile temel kaynakların ve modern kaynakların ayrı başlıklarla verildiği Seçme Bibliyografya takip etmektedir. (s. 401-418)

Kitabın sonunda ise birisi *"Kullanılan Kaynakların Dizini"*, diğeri ise *"Genel Dizin"* olmak üzere iki dizin (s. 419-421) ile yazar ile ilgili çok kısa bir bilgi (s. 429) vardır.

Jennings, her bölümde şer'iye sicillerinden alıntılar yaparak konuları çeşitli yönleri ile ara başlıklar altında ele almış, konunun sonunda ise *"Özet"* ara başlığı altında konuyu toparlayıp kendi görüşlerini ortaya koymuştur. Sicillerden alıntı yaparken önemli olan Osmanlıca kelimeleri parantez içinde vermeyi de ihmal etmemiştir. Bunun yanında yine sicillerdeki protokoller yardımı ile elde ettiği istatistiki bilgileri ilgili bölümlerde tablolar halinde de verilmiştir.

Lefkoşe'de Selimiye Camü

Kitabın Hazırlanmasında Kullanılan Kaynaklar

Kitabın hazırlanmasında kullanılan başlıca kaynaklar 1, 2, 3, 4 no'lu Lefkoşa Şer'iye Sicilleridir.[2] Konuların işlenmesinde ele alınan vakalar bu sicillerden alınmış, ayrıca o yıllara ait hem Batı, hem de Doğu kaynakları taranarak tarih kaynakları yanında seyahatnameler de incelenmiş, ayrıca bu konularda günümüze kadar yapılan birçok araştırma gözden geçirilmiştir. Belki de kitapta eleştirilebilecek bir konu, şer'iye sicillerinin Etnografya Müzesi ve Evkaf (Vakıflar) İdaresinde muhafaza edildiklerini belirtmesine karşın tam olarak hangisinin hangi arşivde bulunduğunu belirtmemiş olmasıdır. Kitabın çeşitli yerlerinde ve de özellikle Kadın ve Lefkoşa Mahkemesi ara başlığı altında çeşitli istatistik bilgilerinin verildiği I.1 numaralı tabloda 988-1003 tarihli 1A no'lu, 1016-1018 tarihli 2 no'lu, 1018-1019 tarihli 3 no'lu ve 1043-1046 tarihli 4 no'lu siciller Vergi H. Bedevi'nin makalesinde belirtilen sırası ile 1, 2, 3, 4 no'lu sicillerin tarihleri ile uygunluk göstermektedir. Ancak yine 988-1003 tarihli ayrı bir grupta verilen veriler için muhtemelen kullanılan bir kaynak için numara belirtilmemiş, metin içinde ise bu yıllara ait protokollere 1 no'lu sicil olarak referans verilmiştir.

Kitabın Bilim Dünyasına Getirdiği Yenilikler

Kitap, eski şer'iye sicilleri ile seyahatnameleri taradığından, ele aldığı dönemdeki sosyal yaşam, hukuk, ekonomi gibi konular yanında, günümüze kadar gelmiş kültür mirasımıza, ya da ortadan kaybolmuş yapılara da açıklık getirmektedir. Örneğin, birçok kaynakta 19. yüzyılda yapıldığı belirtilen Arab Ahmet Camii'nin H. 1002 (1593) yılı kayıtlarında Mütevellisi Kasım'ın görevinden alınması ile ilgili bir olay (s. 50) dolayısı ile bu tarihten önce Merhum Arab Ahmet Paşa tarafından yapıldığını öğreniyoruz. Diğer bir yenilik de birçok Avrupalı gezginin dahi gezi anılarında çok az ele aldığı kadın konusunu bu siciller yardımı ile ele alması, bunu kitabının ilk kısmında incelemesi ve bu konuda bugüne kadar üzerinde durulmayan yönlerini ortaya çıkarmasıdır. Bu çalışma, senelerdir çok az araştırmacı tarafından incelenmiş şer'iye sicillerinin incelenip yorumlanması ile Osmanlı döneminin bilinmeyen taraflarının açıklıkla ortaya konabileceğini yansıtmaktadır.

Ronald Jennings'in itina ile arşiv dökümanlarını okuyup değerlendirmesi, zaman zaman Batı kaynakları ile karşılaştırması sonucu yayına hazırladığı bu eser, Kıbrıs'ın ve dolayısı ile bir Osmanlı Tarihi alanlarındaki araştırmalara büyük bir katkısı olacağından şüphe yoktur.

Bu kitabın yayına çıktığı şu günlerde ciddi bir rahatsızlık geçiren Ronald Jennings'in sağlığına kavuşarak çalışmalarını sürdürmesini dileriz.

İntisap Ahlâkı

Cengiz İlhan

Zor bir konu; Siyasal Ahlâk ve Siyasal Ahlâksızlığın araştırılması, irdelenmesi kolay değil, hele konuya siyasi ahlâkın son on yılda daha da yozlaştığı gibi bir tezden hareket ederek yaklaşırsanız, bilimsel objektifliği ko-

2 Kıbrıs'taki şeriye sicilleri ile ilgili bilgi için bkz. Vergi H.Bedevi, "Kıbrıs Şeri Mahkeme Sicilleri Üzerine Araştırmalar", **Milletlerarası Birinci Kıbrıs Tetkikleri Kongresi (14-19 Nisan 1969)**, Türk Heyeti Tebliğleri, s. 139-148.

ruyabilmeniz, en az çizginizi güncel siyasi tartışmaların, seçim sloganlarının tuzaklarına düşmeden sürdürebilmeniz daha da zor. Hemen her dönem ülkemizde siyasal ahlâk tartışması yapılmış, iktidarlar yanlarına çıkar sağlamak, devlet nüfuzunu kötüye kullanmakla suçlanmıştır. Siyasal ahlâkın doğruluk, fazilet, görev sorumluluğu ve bilinci, güçlüden değil zayıftan yana olmak vb. gibi diğer önemli boyutları üzerinde fazla duran yoktur. Belki de Falih Rıfkı Atay haklı; "Şark ahlâkı doğruluğu ve fazileti gayet dar bir ölçüde benimser. Hususi ve şahsi ayıplar ve menfeata ait yolsuzluklar için müsamahasızdır. Ancak ne yalanı ne de zulmü ahlâksızlık sayar."[1]

"Bu uğurda (yurdu kurtarmak ve meşrutiyetle başlıyan yenileşme ve yükselme hareketini başarıya götürmek) her şey onun gözünde (Talât Paşa) sakıncasızdı. Çok temiz ahlâklı bir adam olduğu halde, hükûmet ve siyasa işlerinde yalan söylerdi. Atlatmak hususunda büyük bir ustaydı." (Hüseyin Cahit Yalçın)[2]

Örneği Falih Rıfkı Atay veriyor:

".. Talât Bey, Meşrutiyetin birçok adamları gibi şarklı, üstünde Tanzimat cilâsı bile olmıyan bir şarklı idi.

Bir gün yine kalemden çağırmıştı. Yanında bir müracaatçı vardı.

- İzmit mutasarrıfına bir mektup yazınız. Beyefendinin işini mutlaka yapmasını tavsiye ediniz, demişti.

Yazıp götürdüm. İmzaladı, adamcağız mektubu aldı ve teşekkürler ederek gitti. Biraz sonra nazırın yine beni istediğini söylediler. Gittim:

- İzmit mutasarrıfına bir şifre yaz. Gönderdiğim mektubun bir ehemmiyeti yoktur, diye bildir, dedi."[3]

Bu tutum, sanırım, toplumumuzun büyük bir bölümü tarafından onaylanmaktadır, hattâ daha öte, politikacılar, bürokratlar tarafından ince bir beceri, büyük bir ustalık örneği olarak kabul edilmektedir. Gündemdeki asıl tartışmamız, nüfuz suistimali, irtikap, rüşvet, yandaşlarına çıkar sağlamak benzeri, siyasi ahlâktan çok genel ahlâkın çerçevesi içersinde ele alınması gereken, hattâ çoğu suç oluşturan "şahsi ayıplar ve menfeata ait yolsuzluklar"dır. Bu gün bile, kimbilir kaçıncı defadır, "siyasal ahlâk yasası" gündemdedir. Tabiî bu; siyasi ahlâk tartışması açanlarla açmak istemiyenleri, farkında olarak veya olmıyarak siyasal ahlâkın doğulu; "şahsi ayıplar ve menfeata ait yolsuzluklar" içeriğinde birleştirmektedir.

Böyle güncel ve birçok yönlü konuda, insanın etkilenmemesi mümkün olmıyan güncel olaylar içersinde kim ne

Türker Alkan

Siyasal Ahlâk ve Siyasal Ahlâksızlık

Bilgi Yayınevi,
Ankara, 1993

kadar doğruyu bulabilir. Bu aynı zamanda bu konuda fikir yürütmeğe çalışan birçok kimse için, örneğin benim için de, böyledir. Ama böyle bir çalışma gereklidir de; konunun netleşmesi başka türlü mümkün olmıyacak, sorunun hangi ya da kimin döneminde siyasal ahlâksızlığın daha çok arttığı gibi yüzeysel ve seçim sloganı niteliğinde çerçevelerin dışında ele alınması, anlaşılması sağlanamıyacaktır. "*Türk parlamentosu, Türk toplumunun kaymağı değildir. Kesitidir.*"[4] Toplumumuzun, insanlarımızın davranış biçimlerini, değer yargılarını, toplumsal ilişkilerini kavramağa çalışmanın yollarından birisi de budur. Kanımca Türker Alkan'ın kitabı her iki bölümüyle (Türker Alkan'ın özgün çalışmasıyla konu ile ilgili bildiriler ve bildirilerin tartışıldığı ikinci bölüm) bunu başarmış, bilimsel çizgisini kaybetmeden konuyu birçok yönüyle gündeme getirmiş, tartışmaya açmıştır.

Ahlâk kuralları, moral değerler iktidarlara göre değil çağlara göre belirlenir, oluşur, değişir. Elbette ahlâk kuralları, toplumumuz insanının davranış biçimleri, değer yargıları öyle siyasal iktidarlara göre beş on yılda bir değişecek şeyler değildir. Bir iktidarın bir başka iktidara göre nüfuz suistimallerine, yiyiciliğe daha çok imkân tanıması ise temelde bir ahlâk sorunu olmaktan çok, idari, siyasi bir sorundur. Bu gibi çalışmaların dışında tutulması gerekir. Bu noktadan hareket edince varılacak durak tarihseldir. Araştırılması gereken Dr. Metin Heper'in yaptığı gibi "*Türkiye'de Siyasal Ahlâkın Tarihsel Boyutları*"dır.[5]

Ama önce kendimizi arındırmamız, bilinçaltımızı geçmiş özleminden, bu özlemde seçkinci bir arayış yok değil, temizlememiz lâzım.

".....

İlk aferizm fesadı Ankara'da iş takip etmeğe gelenleri haraca kesmekle başlamıştır. Adam ya zayıf Bakanlara sözlerini geçiren nüfuzlularla ortak olacaktı, yahut kazancından olacaktı. Türk olmıyanlar bir Ankaralı maske edinmek zorunda idiler. Birkaç misal süratle şu fikrin ya-

1 F.R. Atay, **Zeytindağı** (s.24)

2 H.C. Yalçın, **Siyasi Anılar** (s.148)

3 F.R. Atay, **Zeytindağı** (s.24)

4, 5, 8 **Siyasi Ahlâk ve Ahlâksızlık** (s.252, 369)

yılmasına sebeb olmuştur: Ankara'da ancak nüfuzlu milletvekilleri vasıtasıyla iş çıkarılabilir.

Bir gün *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesinde oturuyordum. Çankaya'daki evimi kiralayan Çek Sefiri beni görmeğe geldi. Biraz hoş beşten sonra dedi ki;

- Bizim Skoda firmasını biliyorsunuz. Bu firmanın Türkiye mümessili Sabur Sami Bey'dir. Bize söylediklerine göre kendisinin siyasi nüfuzu olmadığı için firmanın işlerini yürütemiyecektir. Onun yerine siyasi nüfuz sahibi bir kimsenin bulunmasını ana yazdılar. Aklıma siz geldiniz. Gazinin arkadaşısınız. Gazetesinin başındasınız. Lütfen bu mümessilliği kabul etmez misiniz?

Hepsinin asılsız olduğunu (...) anlatmağa çalıştım.

Bir gün Milli Savunmanın bir eksiltmesine katılan iki rakip firmadan ikisinin de temsilcisinin aynı Milletvekili olduğu görülmüştü.

İş Bankası'nın bir nevi politikacılar bankası olarak kurulmuş olması, Cumhuriyet tarihi için pek acıklı bir aferizm salgınının başlangıcı olmuştur.

.....

Ortaya bir teşebbüs atarak İş Bankası'nın sermayesini tehlikeye koyabilmek, para kazanmanın en kestirme yollarından birisi sayılıyordu. Rejimden hava parası vurmak hırsı nüfuz satıcılarını o kadar bürüşüştü ki, bir gün Atatürk'ün kızıp yanına sokmadığı bir şahısla nüfuzlu dostlarından biri arasında şöyle bir pazarlık yapılmıştı: Dostu bir kolayını bulup o şahsı sofraya davet ettirecek ve sofrada bir kolayına getirip Atatürk'ün elini öptürerek affettirecekti. Busenin ücreti on bin lira idi. Meseleyi duyan bir arkadaşın tarizli müdahalesiyle bu kârlı iş son dakikasında akim kalmıştı.

.....

... Hiç unutmam *Hakimiyet-i Milliye* gazetesindeki odamda oturuyordum. Başyazarlardan ve Banka İdare Meclisi Reisi Siirt Milletvekili Mahmut yanımdaki odada çalışırdı. Arada kapı yoktu. Beraber konuşurken İstanbullu sigorta müdürünün geldiğini haber verdiler (Reassürans imtiyazını siyasi nüfuz yoluyla sağlıyan levanten sigorta müdürü). Pek neşeli müdür, Mahmut'un masası üzerine üç zarf bıraktı.

- Bu zat-ı âlinizin, Beyefendinin, bu da Beyefendinin, dedi. Bu zarflar hisse senedi dolu idi (Falih Rıfkı Atay)."[6]

Doğrusu tarihsel olarak davranış biçimlerimizi, toplumsal ilişkilerimizi, belki de ben bilmiyorum, araştıran çalışmalar öyle çok değil. Ama kesin olan bir şey var, doğu ahlâkının gereği olabilir, *"Eski Türk Seciyye ve Ahlâkı"*nda düello ve intihar yoktur. Kitabın yazarı İ.H. Danişment'e göre[7] bu bir meziyettir. Şüpheliyim; düello da intihar da birey'in bireysel onurun somut biçimde sergilenmesidir, bu şüphesiz, Dr. Metin Heper'in ifadesiyle birey'in birevciliğin bulunmadığı anlamına gelmektedir: "Türkiye'nin siyasal gelişmesinde kendi değerlerini topluma empoze eden gerçek bir aristokrasi ve burjuvazi gelişmemiştir. Örneğin aristokrasiye ait olan şeref kavramı ve burjuva değerleri olan verimli çalışma ve çalışkan olma gibi kavramlar Türk kültürüne yabancı unsurlar olarak kalmışlardır"[8] görüşünü doğrulamaktadır. Moral değerler uğrunda fedakârlıkta bulunmayı, az veya çok sıkıntılara katlanmayı göze alacak kişiler toplumumuzda, kanımca, öyle pek fazla değildir. Bunu yapanlar da pek hoş karşılanmamaktadır. İtiraz etmiyen, karşı çıkmaktan, açık konuşmaktan korkan, hatta itiraz edenleri, açık konuşanları biraz şüphe daha çok endişe ile karşılayan bir halkımız olduğu muhakkaktır. Şöyle de diyebilirim; kahramanlık'tan korkuyoruz, bireyin somut göstergesi kahramanları çekemiyoruz.

Falih Rıfkı Atay

Stanford Shaw "Osmanlı toplumunda kişisel ilişkiler ve davranışların temellerini" (had) ve (intisap) olmak üzere iki temel kavrama bağlıyor, kişiler ancak had'leri ile sınırlı olmak üzere özgürdür diyor, şöyle devam ediyor:

"Kişisel had'lerin sınırları yazılı olmadığı için, belirli bir hak ya da güç başka biri tarafından gaspedilmişse, bana şu ya da bu yolla karşı konulmadıkça, bu hak kaybedilmiş kabul edilirdi. Ancak Batı'dakinin aksine, Osmanlı toplumunda kişisel onurun böyle çiğnenmesine tepki saldırganın ve saldırıya uğrıyanın izafi mevkii ve gücüne sıkı sıkıya bağlıydı. Bir insanın onuru daha üst rütbedeki birisi tarafından çiğnenmişse, toplum intikamın o an için olanaksız olduğunu kabul eder ve hakkı çiğnenenin toplumsal yerini koruyabilmesi için göstermelik bir protesto-

6 F.R. Atay, **Çankaya**, 2. cilt (s.425, 426, 427), Dünya Yayınları No.5

7 İ. Hakkı Danişmend, **Eski Türk Seciyye ve Ahlâkı**

sunu yeterli kabul ederdi. Hakkı çiğnenen adamın gülümseyip de intikamını alması için düşmanının zayıf düşmesini beklemesini Osmanlı toplumu onaylamaktaydı. "Osmanlı düzeni içersinde kişiler arasındaki ilişkilerin çoğu güçlü bir insanla zayıfı arasındaki anlaşmadan doğan zımni bir ilişki olan İntisap yoluyla yürümekteydi. Zayıf olan güçlünün servet ve mevkiini artırmak için kendisini tümüyle güçlünün emrine verir, güçlü de, iktidar ve servet yükselişinde zayıfı koruması altına alır, ama hep kendisinden düşük mevkide tutardı."[9]

Dr. Metin Heper'in belirttiği batı aristokrasisinin "şeref kavramı" yerine "Had kavramını" burjuva değeri "çalışma, çalışkan olma kavramı" yerine "İntisap kavramını" yerleştirince, yalnız tarihi değil, günümüzün çoğu olayları da açıklamasını bulmaktadır.

Hangisi doğru; bu, batı ya da doğu, bakış açınıza bağlı. Kanımca yanlış olan böyle bir değerlendirme yapmaktır. Türker Alkan'ın kitabında da birçok yerde tekrarlandığı gibi her toplumun her yaşam biçiminin, kendisine göre, ahlâki değerleri, kuralları vardır. Her toplum kendi doğrusu içersinde yaşar, gelişir. Ahlâk kuralları bazı genel istisnalar (bütün dinler tarafından yasaklanmış cinayet, hırsızlık, zina vb.) dışında evrensel değildir.

Batı aristokrasisi ve burjuvazisi yaşam değerlerine ulaşabilmemiz herhalde pek kolay olmayacaktır.

Koraes'in Kitapları

HERKÜL MİLLAS

Adamantios Koraês (1748-1833) 1821 Yunan İhtilali'nin hazırlanmasında, özellikle ideolojik alanda, herhalde en etkili olan aydındır. Sakız Adası'nın hali vakti yerinde bir ailenin çocuğu olarak İzmir'de doğmuş, genç yaşta Paris'e yerleşmiş, orada Yunan ulusal hareketi ve genel olarak Yunan kültürün gelişmesini destekleyen Yunanca ve Fransızca risaleler yayımlamıştı. Avrupa'yı sarsan Aydınlanma hareketinin ve yakından izlediği Fransız Devrimi'nin etkisinde ve içinde bulunmuştu.

Koraês Türk tarihçiliğini doğrudan ilgilendirmektedir. Yazılarında Osmanlı Devleti içinde ne tür "batıcı" düşüncelerin ortaya çıkabileceği, bu düşüncelerin hangi toplumsal güçlere dayandığı, hangi güçlere karşı ortaya atıldıkları görülebilir. Yazarın Osmanlı toplumuyla ilgili tahlillerinden, hem bu devlet hakkında bilgi edinilebilir, hem de Osmanlı düzenine karşı olan Osmanlı uyrukluların düşünce biçimi öğrenilebilir.

Ama bu metinler çağdaş Yunan devletinin ortaya çıktığı, biçimlendiği ve kimliğini ve ideolojisini oluşturduğu dönemi de yansıtmaktadırlar. Komşu ulusla ortak tarihin ve ilişkilerin yorumu bu metinler içinde oluşmaya başladı. "Türk"ün özellikleri ve sıfatları da bu ulusçu dönemde oluştu. Türk-Yunan ilişkilerinin temelinde hep kendilerini duyuran peşin yargıların hemen hemen en temel olanları da gene bu yıllarda, ulusçu devletle birlikte ortaya çıktı. Bundan dolayı ülkelerarası ilişkiler açısından da Koraês'in metinleri aydınlatıcıdır.

Doğal olarak Koraês konjonktürel gelişmeleri izleyerek görüşlerini yeni durumlara uyarlamıştı. Burada iki kitabına (ya da risalesine) değinilecektir. "Savaş Şarkısı" 1800'de, "*İki Grek'in Diyaloğu: Şimdiki Durumda Grekler Ne Yapmalıdırlar?*" adlı kitabı ise 1805'te (her ikisi de Paris'te) yayımlanmıştı. "*Savaş Şarkısı*", edebiyat değeri sınırlı ama tarihsel ve siyasal etkisi önemli olan 144 dizelik bir şiirdir. Bu dizeler yayımlandığı yıllarda, Napolyon'un orduları İtalya'da feodal düzeni sarsmış, Yunan Adaları'na (batı Yunanistan Adaları) çıkmış, Mısır'da savaşmaktaydı. Bu yüzden Fransızlar'a güven çok büyükü; şiirde Grek ve Fransız ulusların dostluğundan da öte, ortak bir ulustan "Grekofransızlardan" söz edilmektedir.

"Savaş Şarkısı"nın Yunan ulusçuluğu açısından önemi, o yıllara dek pek dile getirilmemiş olan kimi kavramları vurgulamış olmasıydı. "Özgürlük" övülüyor, eski Yunan'a uzanan "atalar" anımsatılıyor, "ihtilal" teşvik ediliyor ve genellikle Aydınlanma'nın ortaya çıkardığı kavramlar ve anlayış destekleniyordu. Yunanlılar arasında sevilen bu şiir ihtilal yıllarında da olmak üzere "marş" biçiminde toplu halde yıllar boyu söylendi. Başka kaynaklardan, bu "marş"ın İstanbul'da da kimi Rumlar arasında söylendiği, Osmanlı yönetiminin ise Hristiyanlar arasındaki bu yeni gelişmeler ve Rum cemaati içindeki bu konudaki sürtüşmeler karşısında kayıtsız kaldığını öğreniyoruz.

Paris'ten kaynaklanan bu anlayışa karşı, tutucu Rum kesimi bu yeni görüşleri kıyasıya eleştiriyordu. Patrikhane ve Fenerliler'in bir kesimi bu anlayışı "dinsizlik" olarak yeriyor, yeni görüşlerin yandaşlarının öteki dünyada "ebedi kurtuluşu" kaybedeceklerini savunuyordu. Tutucu kesim bir yanda Osmanlı Devleti'ne boyun eğmeyi ve itaatı savunurken öte yanda Fransızlar'ı Yunan Adaları'ndan geri püskürtmek için Osmanlı-Rus ortak donanmasının seferini candan destekliyordu (1798).

Bu çatışmanın içinden "Türk düşmanlığı"nın doğuşunu da görür gibi oluyoruz. İhtilali savunan bu batıcı aydın, Türk "boyunduruğu"nun kötülüğünü vurgulamak gereğini duyuyordu; "Türk"ün o denli kötü olmadığını savunan tutucu Rum kesime karşı, "*Savaş Şarkısı*"nda, "aşağılık", "yabanıl", "tiran Türkler"in "kıyımı", "falaka-

9 S. Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye** (s.233, 234) 1. cilt.

Koraês'in 1801 yılında yayımlanan "Savaş Borusu" adlı yapıtından bir gravür. Dönemin anlayışına uygun olarak resmedilen, acı çeken ama ayakları üstünde duran Yunanistan görülmektedir. Elinde kılıcıyla Türk yanında durmaktadır. Etrafta Eski Yunan'dan kalmtılar "atalar"ı simgelemektedir. Yunanistan'ın haritası üstünde "Homeros" yazmaktadır. İlginç olan, dönemin "laik" anlayışı sonucunda, Hıristiyanlık'la ilgili hiçbir simgenin bu gravürde görülmediğidir.

sı"na karşı "intikam" çağrısını okuyoruz.

"*İki Grek'in Diyalogu*" farklı koşullarda kaleme alındı. 1802 yılındaki Osmanlı-Fransız antlaşmasından sonra "ulusun kurtuluşu" için dış destekten çok "halkın kendi gücüne" güvenilmesi görüşü dile getirilmeye başlandı. Ama gene de Koraês'e göre, dost ilişkiler Ruslar'la değil, Fransızlar'la geliştirilmelidir; Fransızlar, tüm bocalamalarına karşın gene de, parlamenter, aydınlanmacı ve laik rejimleriyle herkesten ileri sayılmaktadırlar. "*Grekler, Fransızlar'ın çizdiği yolda son yıllarda okullar açtı, kitaplar yayımladı ve aydınlandı*".

Koraês, öteki Aydınlanmacı Yunanlılar gibi, bu yıllarda Bizans Devleti'ni, Roma'nın devamı, Yunan olmayan, gerici bir kiliseye dayalı "despot" ve "tiran", hatta "barbar" bir devlet olarak algılardı (Yunan tarihçiliğinin Bizans'ı "Yunan" saymaları 18. yüzyılın ikinci yarısında başlar). Yazar bu risalesinde "laik" ya da antiklerikal bir anlayışla, Bizans imparatorlarını yerer: Aya Sofya gibi koca bir kiliseyi kurmakla, bu yönde bu denli büyük bir yatırımı gerçekleştirmekle, eğitim için gerekli olan yatırımları aksattıklarını ve halkın cehaletini arttırdıklarını savunur. Yunan ulusunun henüz oluşmakta olduğu bu dönemde, "ulusun" adı da henüz belli olmamıştı. Koraês ulusun ismi için, o yıllarda yaygın olan "Rum" (Romeos) sözcüğünü, Bizans'ı ve Osmanlı dönemini anımsattığı için nefretle anar. "Hellen" sözcüğünü de, Avrupalılar kullanmıyor diye savunmaz. Ulusun ismi için önerdiği isim "Grek"tir; "*Avrupalılar bizi böyle biliyorlar*" diye. ("Yunan" sözcüğü Yunanca'da kullanılmamaktadır) İlginçtir, Yunan İhtilali başlarken, ayaklanan ulusun adı bile kesinlik kazanmamıştı.

"*İki Grek'in Diyaloğu*"nda da Türk düşmanlığına rastlıyoruz. Ancak bu yerme, dönemin anlayışı sınırları içinde kalarak ırkçı bir söyleme varmamıştı. Türkler'in geriliği, ırk nedenlerinden dolayı değil, toplumsal "düzen" sonucudur: "Eğer Padişahlar (Petro ve Katerina'nın Ruslar için göstermiş oldukları ilginin) yarısını kendi ulusları için göstermiş olsalardı, dinlerinin engellerine rağmen, Türkler'in Ruslar'dan iki kez daha hızlı bir biçimde gelişebilecekleri çok muhtemeldir."

İdeolojik alanda hemen hemen tipik bir burjuva hareketi görünümü sergileyen bu gelişmeler Osmanlı Devleti içinde geliştiğine ya da dışında geliştirilip "içine getirildiğinde" karşılık bulduğuna göre Osmanlı Devleti'nde bir burjuva hareketinin oluştuğu, yeşerdiği ya da hiç olmazsa karşılık bulduğu söylenebilir mi? Söylenebilirse, kimi tarihçilerin, Osmanlı Devleti tarihini yalnız Müslüman unsurun tarihi olarak algılayıp Avrupa'dan soyutlayıp bakmaları yetersiz bir yaklaşım değil midir? Osmanlı Devleti sınırları içinde kalmış bütün yörelerin, bu devletin bir parçasını oluşturduğundan ve dinamizminin bir ögesi olduğundan, aynı dikkatle incelenmesi gerekmez mi? Ulusçu anlayışla sınırlı kalmayan böyle bir yaklaşım, Osmanlı tarihine yeni bir boyut sağlamayacak mı? Bunlar Koraês'i okurken akla gelen kimi sorulardır.

(H. Millas'ın İletişim Yayınları'ndan yayımlanan "*Yunan Ulusun Doğuşu*" adlı kitabında Koraês'e bir bölüm ayrılmakta, "*Savaş Şarkısı*" bütün olarak verilmekte, yukarıda dile getirilen kimi sorunlar da ele alınmaktadır.

Tarih ve Toplum.